

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

הערבים בישראל בשוק העבודה

נח לוי-אפשטיין, מאג'ד אלחאגי ומשה סמיונוב

ירושלים, אפריל 1994

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

**THE ARABS IN ISRAEL
IN THE LABOUR MARKET**

Noah Lewin-Epstein, Moshe Semyonov & Majid Al-Haj

הדברים המובאים בפרסום זה הם על דעת המחברים בלבד

©1994, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ

רח' דיסקין 9א, ירושלים 90440. טל' 02-666243

©1994, The Floersheimer Institute for Policy Studies Ltd.

9a, Diskin St., Jerusalem 90440. Tel: 972-2-666243

ISSN 0792-6251

תוכן העניינים

רשימת לוחות

מבוא

שינויים בהרכב כוח העבודה הערבי

שיעור נמוך של השתתפות בכוח העבודה
עלייה בשיעורי האבטלה
עלייה בחלקם של השכירים
השתתפות גוברת של נשים בכוח העבודה
כניסת נשים צעירות לשוק העבודה
דחיקת גברים מבוגרים משוק העבודה
התרחבות אי-השוויון התעסוקתי
סיכויים יחסיים של ערבים להיכלל במשלח-יד ובענפים כלכליים
שינוי ברמת ההשכלה
פער בין רמת ההשכלה ורמת משלח-היד
תרומת ההשכלה לסטטוס התעסוקתי

כוח העבודה הערבי ושוק העבודה

היצע מוגבל של הזדמנויות עבודה בישובים ערביים
מחסור גובר בהיצע משרות לבעלי השכלה גבוהה
אי-הלימה בין השכלה ומשלח-יד

אפלית עובדים ערבים בשוק העבודה היהודי

הבדלים בהישגים על פי מיקום העבודה
דפוסי אפליה בעבודה
קשיי כניסה למקומות עבודה במגזר היהודי
עמדות הציבור היהודי ביחס לשוויון בשוק העבודה

מצב התעסוקה בקרב אקדמאים ערבים בישראל

התרכזות במקצועות הוראה
היצע וביקוש בתחום הרפואה
מקצועות אקדמיים אחרים
ייצוג חסר של ערבים במשרות בכירות
ייצוג מזערי במוסדות אקדמיים
עיסוקים טכניים וניהוליים
אי-הלימה בין השכלה ותעסוקה
מעמד בעבודה של אקדמאים ערבים

ממצאים עיקריים

המלצות

קידום רמת ההשכלה במגזר הערבי
פיתוח המגזר הערבי

רשימת לוחות

- לוח 1: מאפייני אוכלוסיה ותעסוקה של יהודים וערבים בשנים 1970, 1980, 1990
- לוח 2: כוח העבודה האזרחי מכלל האוכלוסיה (באחוזים) על פי קבוצות אוכלוסיה וגיל, בשנים 1990, 1980, 1975
- לוח 3: מועסקים יהודים ולא-יהודים (באחוזים) לפי משלח-יד ומין (ללא עובדים בחקלאות)
- לוח 4: מועסקים יהודים ולא-יהודים לפי ענף כלכלי (באחוזים)
- לוח 5: סיכויים היחסי של עובדים ערבים בהשוואה ליהודים לעסוק במשלח-יד שונים, בשנים 1990, 1980, 1972
- לוח 6: סיכויים היחסי של ערבים לעומת יהודים להיכלל בענפי כלכלה שונים, בשנים 1990, 1980, 1970
- לוח 7: התפלגות שנות לימוד והשכלה חצינית של ערבים ויהודים, בשנים 1970, 1980, 1990 (אוכלוסיה בגיל 15 ומעלה)
- לוח 8: מועסקים לפי רמת השכלה וסטטוס תעסוקתי, והקשר ביניהם באוכלוסיה הערבית והיהודית בישראל, לפי מין
- לוח 9: התפלגות משלח-היד של עובדים המתגוררים ביישובים ערביים ושל התעסוקות במגזר הערבי בשנים 1972 ו-1983 (מבוסס על מדגם של 20% בני הגילים 25-65 ממפקד האוכלוסין והדיר) (מבוסס על מדגם של 20% בני הגילים 25-65 ממפקד האוכלוסין והדיר)
- לוח 10: אי-הלימה בהשכלה בקרב גברים ערבים בשוק העבודה היהודי והערבי, לפי קבוצות גיל, בשנים 1972 ו-1983 (מבוסס על מדגם של 20% בני הגילים 25-65 ממפקד האוכלוסין והדיר)
- לוח 11: ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי גודל ישוב המגורים והיחס בין מקום המגורים למקום העבודה, בשנת 1983 (באחוזים)
- לוח 12: מאפיינים חברתיים-כלכליים של ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי היחס בין מקום המגורים למקום העבודה, בשנת 1983, ממוצעים (וסטית תקן)
- לוח 13: ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי קבוצות ראשיות של משלח-יד והיחס בין מקום המגורים למקום העבודה, בשנת 1983 (באחוזים)
- לוח 14: עמדות הציבור היהודי באמצע שנות השמונים ביחס לשוויון עבור ערבים
- לוח 15: בוגרי אוניברסיטאות יהודים וערבים לפי מקצועם, בשנת 1983 (באחוזים)
- לוח 16: בוגרים ערבים לפי מעמד בעבודה, תואר ומין

מבוא

החברה הישראלית הינה חברה מפולגת מבחינה אתנית, שבה נדחקו הערבים למעמד של מיעוט נשלט (subordinate). רמת החיים ורמת השירותים, להן זוכים ערביי ישראל, כמו גם מעמדם הפוליטי ורמת השכלתם, מפגרים הרבה אחרי אלה של האוכלוסיה היהודית. ואכן, במרבית שנות קיום המדינה נתקלו הערבים בחוסר התענינות ובאדישות ואף בגילויים של אפליה מצד הציבור היהודי ומנהיגות המדינה.

במשך שנים רבות היה המגזר הערבי כמעט "בלתי נראה" בסדר היום הציבורי של ישראל. לאחרונה, נראה כי מסתמנים שינויים בהתיחסות המדינה לערביי ישראל. שינויים אלה איטיים אמנם, אך עשויים להוביל לצמצום פערים וליישום מלא יותר של ערכי החברה האזרחית - השוויונית - גם על האוכלוסיה הערבית. חוברת זו באה לתאר את מצב הערבים, אזרחי ישראל, בהקשר של השכלה ותעסוקה ולבחון את היקף אי-השוויון בתחומים אלה. זאת, במטרה לזהות נושאים עיקריים המצריכים שינוי או עיצוב מדיניות מפצה, כדי שיובילו ליתר שילוב ושוויון של האוכלוסיה הערבית בחברה הישראלית.

הנושא בו אנו דנים מקבל משנה חשיבות על רקע ארועי החודשים האחרונים והתגבשות תכניות למתן אוטונומיה חלקית לפלסטינים, תושבי יהודה, שומרון ועזה. מאחר שקבוצות מיעוט נשלטות מעריכות את מצבן ביחס לאוכלוסיות אחרות, קרוב לודאי כי השוואת מצבם של ערביי ישראל ביחס לפלסטינים תביא לשינוי בהערכת הישגיהם ומעמדם של הראשונים. עד לעת האחרונה היה מצבם הפוליטי, המשפטי והכלכלי של ערביי ישראל טוב ביחס לזה של פלסטינים בשטחים. יתכן אף שהשוואה זו מיתנה במידת-מה את תחושת הקיפוח שנוצרה ביחס ליהודים אזרחי ישראל. אך עתה, עם הציפיות לשינוי מעמדם של הפלסטינים בשטחים ואפשרויותיהם (חלקיות ככל שהינן) לשלוט על משאבים ומערכות פוליטיות, חברתיות וכלכליות, עשויה להשתנות תפיסת ערביי ישראל את מצבם. יש, אם כן, צורך לפעול בצורה עקבית וברורה למתן שוויון בהזדמנויות ובחלוקת משאבים כדי ליצור תנאים הכרחיים לשילובם של הערבים כאזרחים בחברה הישראלית.

שינויים בהרכב כוח העבודה הערבי

החברה הערבית בכלל, וכוח העבודה של ערביי ישראל בפרט, עברו תהליכי שינוי משמעותיים ואינטנסיביים במהלך העשורים האחרונים. באופן כללי, ניתן לראות השתלבות גוברת והולכת של האוכלוסיה הערבית בשוק העבודה ושינוי בהרכב התעסוקתי והענפי של כוח העבודה הערבי בישראל. אלא שהשתלבות ערביי ישראל בשוק העבודה לא הביאה לשוויוניות רבה יותר בין יהודים לערבים. בחינה של מגמות השינוי בשיעורי תעסוקה ואבטלה ובהתפלגות משלחי-היד מצביעה על תהליכים, המגדילים את אי השוויון החברתי-כלכלי בין יהודים לערבים בישראל.

שיעור נמוך של השתתפות בכוח העבודה

בלוח 1 מוצגים נתונים על התפלגות כוח העבודה, שיעורי האבטלה ושיעורי התעסוקה בין השנים 1970-1990. מהנתונים ניתן להבחין בבירור בגידול המספרי שחל בכוח העבודה. ההשוואה בין יהודים לערבים מלמדת, שמשקלם היחסי של ערביי ישראל בכוח העבודה עלה מ-9 אחוזים ב-1970 לכ-12 אחוזים ב-1990. באותן שנים, עלה חלקם היחסי של הערבים באוכלוסיית ישראל מ-11 אחוזים ל-15.7 אחוזים, בעיקר כתוצאה מריבוי טבעי גבוה יותר משל יהודים. עם זאת, שיעור ההשתתפות בכוח העבודה בקרב האוכלוסייה הערבית נותר יציב - כ-40 אחוזים. בתקופה זו, עלו שיעורי ההשתתפות של היהודים בכוח העבודה (שהיו מלכתחילה גבוהים מאלו של הערבים) והפער בשיעורי ההשתתפות התרחב. בחלקו נבע הפער משיעור ההשתתפות הנמוך של הנשים הערביות, תופעה שיש לה השלכות חשובות על אי-שוויון כלכלי.

לוח 1: מאפייני אוכלוסייה ותעסוקה של יהודים וערבים בשנים 1970, 1980, 1990

	ע ר ב י ם			י ה ו ד י ם		
	1990	1980	1970	1990	1980	1970
אוכלוסייה מגיל 14 ומעלה (באלפים)	501.8	344.6	223.2	2699.3	2316.2	1809.1
בכוח העבודה (באלפים)	201.3	132.2	92.1	1448.1	1185.9	909.3
שיעורי השתתפות בכוח העבודה (%)	40.1	38.4	41.3	53.6	51.2	50.3
שיעורי אבטלה (%)	10.6	4.2	3.4	9.4	4.8	3.9
שכירים (%)	83.0	73.3	71.5	79.6	78.0	73.9
חלק יחסי מכלל כוח העבודה (%)	12.2	10.0	9.2	87.8	90.8	90.8

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1971; 1982; 1992. הערה: בשנים 1970, 1980 הנתונים מתיחסים לבני 14 ומעלה. בשנת 1990 נכללים בני 15 ומעלה.

עלייה בשיעורי האבטלה

תופעה מעניינת במיוחד, המשתקפת מנתוני לוח 1, היא השינוי שחל בשיעורי האבטלה של שתי הקבוצות. עד 1980, כאשר שיעורי האבטלה במשק היו נמוכים באופן כללי, שיעור האבטלה בקרב הערבים היה נמוך מזה של היהודים. אולם החל מ-1985, עם העלייה ברמת האבטלה במשק, הפכו שיעורי האבטלה בקרב הערבים גבוהים יותר מאלה של היהודים. ניתן למנות שלושה גורמים מרכזיים לעלייה ברמת האבטלה בקרב הערבים:

א. שינויים במבנה הביקוש לעובדים - ירידה יחסית בביקוש לעובדים מקצועיים ובלתי מקצועיים בתעשייה בראשית שנות השמונים ותחרות עם אוכלוסייה גדולה של עולים בראשית שנות התשעים.

ב. היחס בין דמי אבטלה לשכר הממוצע במשק גדל במהלך שנות השמונים. כאשר דמי אבטלה הינם בסכום המתקרב לרמות השכר הנמוכות, התמריץ לעבוד יורד ומאחר שערבים מרוכזים ברמות השכר הנמוכות הם רגישים לשינוי זה יותר מיהודים.

ג. הגידול המהיר יותר של האוכלוסייה הערבית עד סוף שנות השמונים (תקופה של צמיחה כלכלית איטית) גרם להגברת התחרות הפנימית על מקומות עבודה.

עלייה בחלקם של השכירים

בעבר היה כוח העבודה הערבי חקלאי בעיקרו, אך עם השנים הצטמצם מספרם של החקלאים וגדל חלקם של העובדים השכירים. למרות מגמת העלייה המתמדת בעבודה שכירה בקרב הערבים, היה שיעור השכירים הערבים נמוך מזה של היהודים עד לאחרונה. ב-1990 הגיע שיעור השכירים הערבים ל-83 אחוזים, שיעור גבוה אף יותר מזה של היהודים (80%). קרוב לודאי, כי יותר ויותר ערבים שנפלטו מהחקלאות מצאו תעסוקה כעובדים שכירים (בעיקר במקצועות צווארון כחול) אצל מעסיקים יהודים מחוץ למגזר הערבי. המגזר הערבי, שהתפתח באיטיות, לא יכול היה לקלוט את המספר הגדל של עובדים שהצטרפו לכוח העבודה או שנפלטו מעבודה חקלאית.

השתתפות גוברת של נשים בכוח העבודה

אחד השינויים המשמעותיים ביותר בהרכב כוח העבודה של ערביי ישראל, שהחל רק בעשורים האחרונים, היה השתלבות נשים בכוח העבודה הפורמלי. בשנים האחרונות, החלו נשים ערביות להצטרף לשוק העבודה במספרים גדלים והולכים, אם כי שיעור השתתפותן עדיין נמוך מאד מזה של היהודיות. במשך עשרים השנים האחרונות עלו שיעורי השתתפותן של הנשים הערביות בכוח העבודה מ-7 אחוזים ב-1970 ל-12.3 אחוזים ב-1990. לשם השוואה, שיעור השתתפותן של הנשים היהודיות עלה מ-32 אחוזים ב-1970 ל-46.4 אחוזים ב-1990 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1971; 1992). בהקשר זה ראוי לציין, כי שיעור השתתפותן הנמוך של הנשים הערביות בשוק העבודה נובע במידה רבה ממערכת הערכים המסורתית, השולטת בחברה הערבית ומגבילה פעילות של נשים מחוץ למשק הבית. כמו כן, קיימים הבדלים בשיעורי השתתפות של קבוצות-משנה. לדוגמה, שיעור השתתפותן של נשים נוצריות גבוה מזה של המוסלמיות או הדרוזיות (Lewin-Epstein & Semyonov, 1993). בדיון הנוכחי לא נרחיב ביחס להבדלים אלה, אלא נתייחס לכלל האוכלוסייה הערבית.

כניסת נשים צעירות לשוק העבודה

לוח 2 מציג את שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה של קבוצות גיל שונות, המעידים על דפוסי ההשתלבות בשוק ועל הדחיקה ממנו. הנתונים משנת 1990 מלמדים על כך, ששיעור השתתפותן של נשים יהודיות גבוה מזה של הערביות (בדרך כלל פי 3 או יותר) בכל קבוצות הגיל. שיעורי ההשתתפות הגבוהים ביותר של ערביות הם בקבוצות הגיל 18-24 (17.2%) ו-25-34 (19.8%). בקרב היהודיות, שיעור ההשתתפות הגבוה ביותר הינו בגילים 35-44 (70.1%). ניתן גם לראות כי בקבוצות הגיל המבוגרות יותר, מגיל 45 ומעלה, השתתפות נשים ערביות בכוח העבודה היא מזערית (פחות מ-5%). העובדה כי שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה גבוהים בעיקר בגילים הצעירים עשויה להצביע על מגמת שינוי בדפוסי תעסוקה של נשים ערביות. למגמה זו יכולה להיות

השפעה רבה על הרווחה הכלכלית של המשפחה הערבית. בכוחה של ההכנסה הנוספת, הנובעת מתעסוקת נשים, לתרום לשיפור רמת החיים בקרב האוכלוסייה הערבית ולצמצם פערים כלכליים בין יהודים וערבים.

**לוח 2: כוח העבודה האזרחי מכלל האוכלוסייה (באחוזים)
על-פי קבוצות אוכלוסייה וגיל*, 1975-1990**

נשים	גברים			גיל
	1990	1980	1975	
ערבים				
2.9	16.0	18.0	29.1	14-17
17.2	71.0	71.0	73.9	18-24
19.8	89.1	90.3	94.0	25-34
11.9	89.6	89.4	93.5	35-44
4.7	77.2	82.3	91.9	45-54
3.1	56.3	59.2	62.5	55-64
2.0	3.3	9.3	15.1	65+
סה"כ (במספרים מוחלטים)				
30,700	170,600	111,900	97,300	
יהודים				
10.7	13.5	12.9	16.7	14-17
44.6	31.5	34.7	35.2	18-24
67.5	81.1	84.0	85.8	25-34
70.1	87.8	91.3	94.1	35-44
61.7	89.5	91.4	93.2	45-54
33.1	75.7	84.0	85.2	55-64
6.9	21.3	29.1	29.8	65+
סה"כ (במספרים מוחלטים)				
638,800	809,300	724,700	662,100	

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1982; 1992.

*משנת 1987 שונה הגיל לחישוב כוח העבודה מגיל 14 לגיל 15. עבור נשים ערביות לא ניתן לקבל התפלגות ההשתתפות בכוח העבודה לפי גיל לשנים המוקדמות.

דחיקת גברים מבוגרים משוק העבודה

הנתונים לשנים שבין 1975-1990 (ראה לוח 2) מצביעים על מגמה כללית של ירידת שיעורי ההשתתפות של גברים, ערבים ויהודים כאחד, בכוח העבודה. בקבוצת הגיל הצעירה ביותר (14-17) בקרב גברים ערבים, חלה ירידה דרמטית בשיעורי ההשתתפות מ-29.1 אחוזים ב-1975 ל-16.0 אחוזים בשנת 1990. ניתן ליחס זאת להתרחבות ההשכלה התיכונית באוכלוסיה הערבית. בשנת 1990 שיעור ההשתתפות בכוח העבודה של ערבים בני 14-17 (16.0) אינו גבוה בהרבה מזה של היהודים (13.5%).

גם בקרב קבוצות הגיל המבוגרות חלה ירידה בשיעורי ההשתתפות בכוח העבודה. תהליך זה בולט במיוחד עבור קבוצות הגיל 45-54 ו-55-64. אך בעוד שלירידה בשיעור ההשתתפות בקרב הצעירים ביותר יש משמעות חיובית, לירידה בשיעורי ההשתתפות בקרב הגברים המבוגרים משמעות שלילית. גברים אלה, בעיקר בקבוצת הגיל 45-54, אמורים להיות בשיא פעילותם הכלכלית. בשנת 1975, שיעור השתתפותם של גברים ערבים בני 45-54 היה 91.9 אחוזים - כמעט זהה לזה של גברים יהודים. 15 שנים מאוחר יותר, בשנת 1990, היה שיעור השתתפותם של גברים ערבים בני אותו גיל 77.2 אחוזים. כלומר, כמעט רבע מכלל הגברים בגילים אלה לא היו בכוח העבודה. בשנה זו, היה שיעור השתתפותם של גברים יהודים 89.5 אחוזים. ההבדל בין ערבים ויהודים בולט עוד יותר כאשר בוחנים את שיעורי ההשתתפות של בני 55-64. כשלושה רבעים מכלל הגברים היהודים בגילים אלה השתתפו בכוח העבודה (75.7%), לעומת 56.3 אחוזים בקרב הגברים הערבים.

דרך אחרת לעמוד על התהליך, בו נפלטו רבים מהגברים הערבים מכוח העבודה, הינה מעקב אחר אלה שהיו בני 35-44 בשנת 1980, כאשר הגיעו לגילים 45-54 בשנת 1990. בקבוצה זו חלה ירידה בשיעורי ההשתתפות מ-89.4 אחוזים ב-1980 ל-77.2 אחוזים בשנת 1990. השוואה דומה עבור גברים ערבים שהיו בני 45-54 בשנת 1980 ובני 55-64 בשנת 1990 מראה ירידה עוד יותר דרמטית - מ-82.6 אחוזים ל-56.3 אחוזים. לשם השוואה, הירידה בשיעורי ההשתתפות של יהודים מאותן קבוצות גיל היתה קטנה בהרבה. נראה כי קיימת בעיה חריפה של תעסוקה עבור גברים ערבים, במחצית שנות הארבעים שלהם ואילך. הקושי נובע, קרוב לוודאי, משילוב של מספר גורמים: רמת השכלה נמוכה של חלק גדול מהגברים המבוגרים פוגעת בכושר התחרות עם עובדים אחרים. רוב הגברים הערבים עובדים בשוק התעסוקות השניוני, כלומר בעיסוקים בעלי מיומנות נמוכה ללא מסלולי קידום והכשרה. רבים מעיסוקים אלה מבוססים גם על עבודה פיזית, בה גברים מבוגרים מתקשים להתחרות בצעירים. ברגע שעובדים אלה נפלטים מעיסוקיהם, אין להם ההכשרה והידע להשתלב בתחומי עיסוק אחרים. לקשיים אלה מתווספים שינויים מבניים בשוק העבודה, כמו צמצום בתעשיות עתירות עבודה ובעיסוקים בלתי מיומנים.

התרחבות אי-השוויון התעסוקתי

בדומה לחברות מתועשות אחרות, עברה ישראל תהליך של שינוי במבנה משלחי היד והענפים הכלכליים. מנתוני לוחות 3 ו-4, ניתן לראות בבירור את התרחבות כוח העבודה בקטגוריות של המקצועות המדעיים, האקדמיים, החופשיים ובמגזר השירותים, וצמצום מספר המועסקים במשלחי היד הכלולים בקטגוריות של עובדי הכפיים (מיומנים ובלתי מיומנים) ובמגזר החקלאי. בהקשר זה,

מן הראוי להדגיש שני היבטים. ראשית, השינוי במבנה משלחי היד לא היה אחיד בקרב היהודים והערבים. שנית, יש להבין את השינוי בקרב הערבים על רקע הצמצום המשמעותי בענף החקלאות.

בשנות השבעים, כרבע מאוכלוסית הערבים היה מועסק בחקלאות, אך ב-1990 רק כ-6 אחוזים מערביי ישראל נכללו בענף זה (שינוי המייצג הפסד [net loss] של למעלה מ-70 אחוזים מהמשרות בענף החקלאות) (ראה לוח 4). בשנים האחרונות הדלה החקלאות להוות את מקור התעסוקה העיקרי של הערבים, כאשר יותר ויותר ערבים החלו למצוא תעסוקה בגופים ציבוריים (בעיקר במגזר הערבי) או כעובדי כפיים (בעיקר אצל מעסיקים יהודים במגזר היהודי).

לוח 3: מועסקים יהודים ולא-יהודים (באחוזים) לפי משלח-יד ומין (ללא עובדים בחקלאות)

תעסוקה	ע ר ב י ם			י ה ו ד י ם		
	1990	1980	1972	1990	1980	1972
גברים						
מקצועות מדעיים/אקדמיים	3.8	2.4	1.0	10.2	9.5	6.9
מקצועות חופשיים/טכניים	5.9	8.4	4.1	12.2	9.9	8.2
מנהלים	1.7	1.1	1.7	9.1	6.6	5.0
עובדי פקידות	5.2	4.5	4.4	11.1	14.1	13.4
עובדי מכירות	10.3	7.6	9.8	10.8	9.1	9.0
עובדי שירותים	12.9	11.0	13.4	9.2	7.5	8.9
עובדי כפיים מקצועיים	48.9	48.5	46.4	34.5	38.5	41.1
עובדים בלתי-מקצועיים	11.3	16.5	19.2	2.9	4.8	7.5
סה"כ (באלפים)	140.3	91.9	77.9	709.7	650.8	584.9
נשים						
מקצועות מדעיים/אקדמיים	3.7	5.7	1.3	8.8	8.5	6.4
מקצועות חופשיים/טכניים	27.4	34.4	39.2	25.8	24.7	20.0
מנהלים	0.0	1.3	1.3	2.2	0.8	0.7
עובדי פקידות	15.1	13.4	6.3	29.4	31.9	26.2
עובדי מכירות	4.1	3.8	12.7	7.1	6.8	8.6
עובדי שירותים	16.2	8.9	11.4	19.4	18.4	23.2
עובדי כפיים מקצועיים	26.9	28.7	27.8	6.0	7.2	11.6
עובדים בלתי-מקצועיים	6.6	3.8	0.0	1.3	1.7	3.3
סה"כ (באלפים)	27.1	15.7	7.9	558.2	421.8	295.4

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1977; 1982; 1992.

לוח 4: מועסקים יהודים ולא-יהודים לפי ענף כלכלי, באחוזים

לא-יהודים			יהודים			ענף כלכלי
1990	1980	1970	1990	1980	1970	
6.3	15.2	22.8	3.9	5.4	7.4	חקלאות, יעור ודיג
22.1	20.2	16.9	21.7	24.0	25.1	תעשייה (כריה וחרושת)
0.3	0.6	0.3	1.2	1.1	1.3	חשמל ומים
18.6	19.5	20.2	3.3	4.9	7.1	בינוי
15.0	10.4	12.9	14.5	11.8	13.0	מסחר, שירותי אוכל/הארוחה
5.9	5.8	5.6	6.3	7.0	7.7	תחבורה, אחסנה ותקשורת
3.9	2.5	1.3	10.8	8.9	5.6	פיננסים ושירותים עסקיים
19.5	18.4	13.6	31.0	30.8	25.0	שירותים ציבוריים (קהילה)
8.4	7.5	6.4	7.3	6.0	7.8	שירותים אישיים ואחרים
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ (אחוזים)
			0			
179.9	126.6	89.0	1311.9	874.2	874.2	סה"כ (באלפים)

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1971; 1982; 1992.

עיון בלוחות 3 ו-4 מלמד, כי בכל אחת מנקודות הזמן יש לגברים יהודים ייצוג יתר בכל מקצועות הצוארון הלבן ומשלחי היד גבוהי הסטטוס (אקדמיים, חופשיים או ניהוליים), כמו גם מכירות ופקידות), ולערבים ייצוג יתר בכל מקצועות הצוארון הכחול והשירותים. בקרב הנשים, הייצוג היחסי של הערביות גבוה יותר הן במשלחי היד הכלולים במקצועות החופשיים והן במשלחי היד הכלולים בקטגורית עובדי הכפיים (מיומנים ובלתי מיומנים).

כאמור, השינוי במבנה משלחי היד לא היה אחיד בקרב היהודים והערבים. גברים יהודים הצטרפו במספרים גדלים והולכים למשלחי יד אקדמיים-מדעיים, חופשיים, ניהול ושירותים. לעומת זאת, ייצוגם פחת במשלחי היד הכלולים בקטגורית עובדי הכפיים ומקצועות הפקידות. הגברים הערבים הגדילו את השתתפותם במשלחי היד הכלולים בקטגורית השירותים, המכירות והמקצועות האקדמיים (במידה פחותה בפקידות וניהול), אך שיעור השתתפותם פחת במקצועות החופשיים ובקטגורית עובדי הכפיים. בקרב הנשים, עלה שיעור השתתפותן של הנשים היהודיות במשלחי היד האקדמיים, החופשיים, הניהול, המכירות והשירותים, אך שיעור השתתפותן בתחום עובדי הכפיים והפקידות ירד. לעומת זאת, בקרב הנשים הערביות ירד אחוז המועסקות בכל משלחי היד גבוהי הסטטוס (אקדמיים, חופשיים, ניהול) באופן משמעותי, וגדל ייצוגן היחסי במקצועות פקידות, מכירות, שירותים ובקטגורית עובדי הכפיים (בעיקר הבלתי-מיומנים).

סיכויים יחסיים של ערבים להיכלל במשלחי-יד ובענפים כלכליים

לאור השינוי שחל במבנה משלחי היד והענפים הכלכליים מחד גיסא, ושינוי בייצוגן היחסי של קבוצות-משנה במשלחי היד והענפים הכלכליים מאידך גיסא, מן הראוי לעמוד על מגמת השינוי בקרב הערבים בהשוואה ליהודים. לשם כך, חישבנו את יחס סיכונים של ערבים בהשוואה ליהודים להיכלל במשלח יד או בענף כלכלי מסוים, בכל אחת מנקודות הזמן. כאשר היחס מקבל את הערך 1 לשתי הקבוצות ייצוג זהה במשלח היד (שוויון). ערכים גבוהים מ-1 מבטאים ייצוג יתר של עובדים יהודים, וערכים נמוכים מ-1 מבטאים ייצוג יתר של ערבים (ניתן להתייחס לערכים במונחים של סיכוי יחסי של ערבי ליהודי להיכלל בקטגוריה מסוימת). הערכים מוצגים בלוח 5 (עבור משלחי-יד) ובלוח 6 (עבור ענפים).

בקרב הגברים, ניכרת מגמת צמצום הפער במקצועות גבוהי סטטוס ובמקצועות הצוארון הלבן (למעט בתחום הניהול ובמקצועות החופשיים/טכניים). בתחום המכירות הגיעו הערבים כמעט לסיכויים שווים. ייצוג היתר של הגברים הערבים ביחס ליהודים פחת במידת מה בתחום השירותים, אך גדל במסגרת מקצועות הצוארון הכחול (מיומנים ובלתי מיומנים). לדוגמה, ב-1972 סיכויו של ערבי להיכלל בקטגוריה של עובדים לא מקצועיים, לעומת משלחי-יד אחרים, היה גבוה כמעט פי שלושה משל יהודי. ב-1990 עלה הסיכוי היחסי ל-4.27.

בקרב הנשים, סיכון היחסי של הערביות להיכלל במקצועות גבוהי סטטוס ירד עם השנים, ובתחום משלחי היד במקצועות החופשיים הסמי-פרופסיונלים (בו יש לערביות ייצוג יתר) התקרבו שתי הקבוצות לשוויון יחסי (ירידה מ-2.58 בשנת 1972 ל-1.09 בשנת 1990). לעומת זאת, יותר ויותר נשים ערביות מצטרפות למקצועות נמוכי סטטוס (בעיקר צוארון כחול ושירותים). נראה, כי הגידול במספר הנשים הערביות בכוח העבודה כרוך בהצטרפות גוברת למקצועות נמוכי סטטוס, בהם התגמולים נמוכים. בהקשר זה, ראוי לציין את מספרן המזערי של נשים ערביות במקצועות ניהול. קרוב לודאי שבחברה מסורתית, דוגמת החברה הערבית, נתקלות הנשים בקשיים רבים במיוחד בכניסה לתפקידים נושאי סמכות.

ביחס לייצוג עובדים ערבים בענפי הכלכלה השונים (ראה לוח 6), בולטת הירידה בייצוג היתר שלהם בחקלאות והעלייה הדרמטית ביחס סיכויים של ערבים בענף הבינוי. ראוי עוד לציין, שיחס סיכויים של ערבים בהשוואה ליהודים בתעשייה עלה מ-0.61 ל-1.02 ומייצג שוויון סיכויים לשתי הקבוצות.

**לוח 5: סיכויים היחסי של עובדים ערבים בהשוואה ליהודים
לעסוק במשלהי-יד שונים, בשנים 1972, 1980, 1990**

	נשים			גברים			משלהי-יד
	1990	1980	1972	1990	1980	1972	
מקצועות מדעיים/אקדמיים	0.40	0.65	0.19	0.35	0.23	0.14	
מקצועות חופשיים/טכניים	1.09	1.60	2.58	0.45	0.83	0.48	
מנהלים	*	1.63	1.71	0.17	0.16	0.32	
עובדי פקידות	0.43	1.65	0.19	0.44	0.29	0.29	
עובדי מכירות	0.56	0.54	1.53	0.95	0.82	1.10	
עובדי שירותים	0.80	0.43	0.43	1.46	1.52	1.58	
עובדי כפיים מקצועיים	5.77	5.19	2.97	1.82	1.54	1.24	
עובדים בלתי מקצועיים	5.37	2.28	--	4.27	3.92	2.95	

מקור: חושב על פי נתוני לוח 3.

* פרופורצית הנשים הערביות בקטגוריה זו קטנה ביותר כך שהערך המתקבל הוא זעיר ביותר.

**לוח 6: סיכויים היחסי של ערבים לעומת יהודים
להיכלל בענפי כלכלה שונים, בשנים 1970, 1980, 1990**

ענף	1990	1980	1970
חקלאות, יעור ודיג	1.66	3.14	3.70
תעשייה (כרייה וחרושת)	1.02	0.80	0.61
חשמל ומים	0.25	0.54	0.23
בינוי	6.70	4.70	3.31
מסחר, שירותי אוכל/הארחה	1.04	0.87	0.99
תחבורה, אחסנה ותקשורת	0.93	0.82	0.71

0.34	0.26	0.22	פיננסים ושירותים עסקיים
0.54	0.51	0.47	שירותים ציבוריים (קהילה)
1.16	1.27	0.81	שירותים אישיים ואחרים

מקור: חושב על פי נתוני לוח 4.

שינוי ברמת ההשכלה

תהליך השינוי בהתפלגות משלחי היד של הערבים בישראל קשור הדוקות לתהליך השינוי ברמת השכלתם. למרות שההשכלה הפורמלית של הערבים נמוכה מזו של היהודים בכל נקודת זמן, השיפור ברמת ההשכלה בקרב הערבים היה דרמטי. בלוח 7 מוצגים התפלגות שנות לימוד וחציון ההשכלה של יהודים וערבים לשנים 1970, 1980, 1990. בכל רמות הלימוד, גבוהה השכלת היהודים מזו של הערבים. היהודים מיוצגים ייצוג יתר בקבוצות ההשכלה הגבוהה וייצוג חסר בקרב חסרי ההשכלה ובעלי השכלה נמוכה. יחד עם זאת, עיון בנתוני הלוח מראה בבירור כי הפער היחסי בהשכלה הולך ומצטמצם עם השנים.

ראשית, חלה ירידה תלולה באחוז חסרי ההשכלה בקרב הערבים (מ-36 אחוזים ב-1970 ל-13 אחוזים ב-1990). שנית, חלה עלייה משמעותית באחוז בעלי ההשכלה הגבוהה (מעל 12 שנות לימוד) ב-1970 רק כ-2 אחוזים מהאוכלוסייה הערבית השלימו יותר מ-12 שנות לימוד (13% בקרב היהודים), וב-1990 אחוז הערבים בעלי השכלה אקדמית (מעל 12 שנות לימוד) גדל ביותר מפי 4 והגיע ל-9.1 אחוזים. בקרב היהודים הגידול היה פי 2 בלבד (והגיע ל-28%). אכן, השיפור ברמת ההשכלה בקרב היהודים היה מתון יותר מזה שהתרחש בקרב הערבים. כיוון שחלק ניכר מהאוכלוסייה הערבית היה מרוכז מלכתחילה בקטגורית חסרי השכלה, המעבר להשכלה יסודית היווה את השינוי הבולט ביותר. בקרב היהודים, כבר ב-1970 היה שיעור גבוה יחסית של בעלי השכלה גבוהה, ולכן השינוי במונחים יחסיים אינו בולט.

ההבדל בעוצמת השינוי בולט בהשוואת חציוני ההשכלה של יהודים וערבים בנקודות הזמן השונות. בעוד שבקרב הערבים עלה חציון שנת ההשכלה מ-5 ל-9 שנים (כמעט פי שניים), השינוי בקרב היהודים היה מ-9.3 שנים ל-11.9 שנים. מכל מקום, יש לחזור ולהדגיש, כי הפער ברמת ההשכלה עדיין לא נסגר. ההשכלה החציונית של ערבים בשנת 1990 דומה לזו שאפיינה את האוכלוסייה היהודית בשנת 1970. מבחינה זו, נמצאים רבים מהערבים בעמדת נחיתות כאשר הם מתחרים על משרות עם יהודים בשוק העבודה.

לוח 7: התפלגות שנות לימוד והשכלה חציונית של ערבים ויהודים, 1970, 1980, 1990 (אוכלוסיה בגיל 15 ומעלה)

שנות לימוד	יהודים			ערבים		
	1990	1980	1970	1990	1980	1970
חציון	11.9	11.1	9.3	9.0	7.5	5.0
0	4.2	6.4	9.3	13.0	18.9	36.1
1-4	2.4	3.9	6.3	6.5	10.0	13.7
5-8	13.7	21.3	31.7	30.8	33.9	35.1
9-10	13.5	17.2	39.7	17.4	16.0	13.0
11-12	38.0	30.4		23.2	13.5	
13-15	16.0	12.3	8.1	6.1	5.5	1.7
16+	12.2	8.5	4.9	3.0	2.2	(0.4)
סה"כ	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
סה"כ (באלפים)	2699.3	2315.8	1809.6	502.0	344.5	223.2

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1992.

פער בין רמת השכלה ורמת משלחי היד

את הקשיים, העומדים בפני הערבים בתרגום הישגי השכלה למשלחי יד, ניתן לבחון על ידי השוואת ממוצע הסטטוס המקצועי של יהודים וערבים בנקודות הזמן השונות (ראה לוח 8). הסטטוס המקצועי (הנמצא במתאם כמעט מושלם עם ציון יוקרה מקצועית) מהווה מדד דרוגי של כלל משלחי היד ומתבסס על ציון משוקלל של ההשכלה הממוצעת וההכנסה הממוצעת של המועסקים. הסטטוס המקצועי בישראל מדורג על סולם בן 100 נקודות (טיירי, 1981). ציונים נמוכים על הסולם משקפים משלחי-יד נמוכי סטטוס וציונים גבוהים מיצגים משלחי-יד גבוהי סטטוס.

מעיון בנתוני לוח 8 ניתן לראות, כי ממוצעי הסטטוס המקצועי באוכלוסיה היהודית גבוהים מאלו של הערבים בכל נקודות הזמן, הן בקרב הגברים והן בקרב הנשים. אך בעוד שהיהודים נהנו משינוי במבנה משלחי היד וממוצע הסטטוס שלהם עלה באופן דרגתי בין 1975 ל-1990 (מ-42 ל-45 בקרב הגברים ומ-43 ל-45 בקרב הנשים), ירד ממוצע הסטטוס של הערבים לא רק במונחים יחסיים, אלא אף במונחים אבסולוטיים (מ-36 ל-34 בקרב הגברים ומ-41 ל-38 בקרב הנשים). על בסיס נתונים אלו ניתן לטעון כי הערבים לא הצליחו להגיע להישגי סטטוס מקצועי דוגמת היהודים, וכי הפער היחסי בין שתי הקבוצות הלך והתרחב.

המשמעות החמורה של השינוי במבנה משלחי-היד של כוח העבודה הערבי בישראל בולטת במיוחד כאשר לוקחים בחשבון את העלייה המשמעותית ברמת השכלה. בעוד שהיהודים תרגמו את השיפור בהשכלתם להישגי סטטוס גבוהים יותר, לא התרחש תהליך דומה בקרב ערביי ישראל. יש להדגיש, שלא מדובר בהכרח בהרעה במצבו של עובד זה או אחר, אלא בכך שמרבית המצטרפים לכוח העבודה הערבי פנו למשלחי-יד פחות מתגמלים.

לוח 8: מועסקים לפי רמת השכלה וסטטוס תעסוקתי והקשר ביניהם באוכלוסייה הערבית והיהודית בישראל, לפי מין

	ערבים			יהודים			
	1990	1980	1975	1990	1980	1975	
גברים							
	9.32	8.42	7.65	12.37	11.19	10.34	ממוצע השכלה (x)
	34.00	33.53	36.30	45.44	43.47	42.12	ממוצע סטטוס (y)
							תוספת סטטוס לכל
	2.24	2.25	3.21	3.24	3.11	3.00	שנת השכלה
נשים							
	11.07	10.02	8.77	12.88	11.97	10.75	ממוצע השכלה (x)
	38.25	38.23	40.61	45.12	44.00	43.36	ממוצע סטטוס (y)
							תוספת סטטוס לכל
	4.72	4.91	5.03	4.16	4.13	3.41	שנת השכלה

מקור: חושב על פי סרטי הנתונים של סקרי כוח אדם בישראל (למ"ס) בשנים 1975, 1980, 1990 עבור המשתתפים ברוח העבודה בגילאים 25-64.

תרומת ההשכלה לסטטוס תעסוקתי

בניתוח של תוספת הסטטוס עבור כל שנת השכלה (אשר חושבה בעזרת משוואת רגרסיה של סטטוס מקצועי על השכלה, שתוצאותיה מוצגות בלוח 8) נמצא, כי בעוד שתוספת הסטטוס עבור שנת השכלה גדלה בקרב היהודים, ירד ההחזר עבור השכלה בקרב הערבים. לדוגמה, גברים יהודים זכו בתוספת של 3 נקודות סטטוס מקצועי עבור כל שנת השכלה ב-1975 ול-3.24 נקודות סטטוס ב-1990. לעומת זאת, גברים ערבים זכו בתוספת של 3.21 נקודות סטטוס מקצועי לכל שנת השכלה ב-1975, אך התוספת ירדה ל-2.24 נקודות סטטוס בשנת 1990. בקרב נשים ערביות ירדה תוספת הסטטוס לכל שנת השכלה מ-5.03 ל-4.72 בין 1975 ל-1990, בעוד שבקרב היהודיות גדלה התוספת מ-3.41 ל-4.16 נקודות סטטוס. הערבים, אם כן, לא הצליחו לתרגם את הישגיהם ההשכלתיים למונחים של הישגים בסטטוס מקצועי באותה מידה כפי שעשו היהודים. ממצאים אלה משקפים את העובדה כי, ההשכלה הפכה פחות רלבנטית בקביעת ההישגים המקצועיים של עובדים

ערבים, בהשוואה ליהודים, ואינה יעילה כקריטריון להשתלבות בהיררכיה של משלח-היד בישראל.

כוח העבודה הערבי ושוק העבודה

היצע מוגבל של הזדמנויות עבודה בישובים ערביים

אחד הגורמים המרכזיים לקשיים של ערביי ישראל בשוק העבודה הינו מבנה ההזדמנויות המוגבל בישובים ערביים. למרות שהחקלאות הצטמצמה עד מאד, לא נוצרה תשתית תעסוקתית חלופית ומשקלם היחסי של השירותים הציבוריים בישובים הערביים הלך ותפח עם השנים. מאז שנות השמונים, מהווים השירותים הציבוריים את הענף הכלכלי הגדול והחשוב ביותר בישובים הערביים. בשנת 1983, בעת מפקד האוכלוסין האחרון, כ-40 אחוזים מהעובדים בישובים הערביים מצאו את פרנסתם במסגרת השירותים הציבוריים והקהילתיים, במשרדי ממשלה ובמסד המוניציפלי. ראוי לציין, לצרכי השוואה, שבקרב כוח העבודה הערבי כולו עובדים רק 20 אחוזים בשירותים ציבוריים. לעומת זאת, בולטת דלות מקורות התעסוקה בתחום התעשייה והייצור, ועד לאחרונה הוקדשו מעט מאד משאבים לפיתוח מקורות תעסוקה אלטרנטיביים במגזר הערבי.

דרך אחת לאמוד הזדמנויות תעסוקתיות במגזר הערבי הינה להשוות את משלח-היד של האוכלוסיה המתגוררת בישובים הערביים עם מבנה ההזדמנויות באותם ישובים. השוואה כזו אומדת את המידה בה העובדים במשלח-יד שונים עשויים למצוא תעסוקה בתוך המגזר הערבי. יתרה מזאת, השוואה מעין זו, בנקודות זמן שונות, מאפשרת לבחון שינוי ולזהות מגמות ביצירת הזדמנויות במגזר הערבי. בגלל מגבלות הנתונים ניתן לבצע השוואה זו רק עבור נתוני מפקדי האוכלוסין של 1972 ו-1983. אין נתונים עדכניים שיאפשרו השוואה למצב בתחילת שנות התשעים. עם זאת, ניתן ללמוד רבות מהשוואה זו על מגמות אי שוויון במבנה ההזדמנויות.

הממצאים בלוח 9 מציגים את היחס בין אומדן האוכלוסיה בישובים ערביים לאומדן המשרות הקיימות בישובים אלה. המשרות מסווגות בלוח לקבוצות של משלח-יד, על-פי החלוקה לקבוצות ראשיות, שהוכנה על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. בטורים 3 ו-6 ניתן למצוא את היחס בין האומדנים הניתנים בטורים 1, 2 (לשנת 1972) וטורים 4, 5 (לשנת 1983). ניתן לפרש יחס זה כאומדן של מספר העובדים מקרב תושבי הישובים הערביים בקבוצת משלח-יד מסוימת, לכל משרה המוצעת בישובים באותו משלח-יד. מן הנתונים ניתן לראות כי השינויים בין 1972 ל-1983 הינם מזעריים, כאשר בשתי התקופות היחס בכל הקטגוריות הינו גבוה מעט מ-1. פירוש הדבר, שבכל הקבוצות הראשיות של משלח-יד היצע מקומות העבודה במגזר קטן מעט ממספר העובדים מקרב התושבים באותו משלח-יד. היחס הגבוה ביותר הינו בתחום של עובדים מקצועיים ובלתי מקצועיים (בתעשייה), שם בולטת העובדה שרוב העובדים במשלח-יד אלה מועסקים מחוץ לישובים הערביים. ב-1983, למשל, היחס בין מספר התושבים בישובים ערביים שהיו פועלים מקצועיים לבין מספר מקומות העבודה עבור עובדים מקצועיים בתוך הישובים היה 3.8. כלומר, על כל מקום עבודה אחד היו 3.8 עובדים ועקב כך נאלצו רובם למצוא עבודה מחוץ לישוביהם. דפוס ממצאים זה משקף היטב את העדר פיתוחם של מקורות תעסוקה בתחום הייצור בישובים הערביים.

**לוח 9: התפלגות משלחי-היד של עובדים המתגוררים ביישובים ערביים
ושל התעסוקות במגזר הערבי בשנים 1972 ו-1983
(מבוסס על מדגם של 20% בני הגילים 25-65 ממפקד האוכלוסין והדיור)**

משלח-יד	1972			1893		
	כוח העבודה	היצע משרות	יחס מ/כ	כוח העבודה	היצע משרות	יחס מ/כ
מדעיים/אקדמיים	440	335	1.3	1,680	1,380	1.2
חופשיים/טכניים	2,725	2,220	1.2	7,520	6,730	1.1
מנהלים	255	145	1.8	425	295	1.4
פקידים	925	580	1.6	2,340	1,550	1.5
עובדי מכירות	2,135	1,550	1.4	3,345	2,490	1.3
עובדי שירותים	2,765	1,105	2.5	4,510	2,000	2.3
עובדים בחקלאות	7,595	5,000	1.5	4,410	2,945	1.5
עובדי כפיים מקצועיים	15,230	4,415	3.4	22,785	5,970	3.8
בלתי מקצועיים	6,630	995	6.7	9,130	1,560	5.9
סה"כ ¹	38,700	16,345	2.4	56,295	24,920	2.3
יחס בעלי השכלה גבוהה עם משרות וניהוליות			0.95			1.48

מקור: חושב על פי סרטי הנתונים של מפקדי האוכלוסין והדיור לשנים 1972, 1983.
¹המספרים הם אומדני אוכלוסיה.

מחסור גובר בהיצע משרות לבעלי השכלה גבוהה

אחת השאלות החשובות בתחום התעסוקה מתיחסת לרמת ההשכלה וההכשרה המקצועית של עובדים ערבים. כדי לבחון נקודה זו נפנה לקבוצת משלחי-היד בתחום המדעי והפרופסיונלי. הממצאים בלוח 9 עוברים קבוצה זו מייצגים את היחס בין מספר האנשים שדיווחו על משלחי-יד אקדמיים ופרופסיונליים לבין אומדן מספר המשרות במשלחי-יד אלה ביישובים הערביים. היחס של עובדים למספר המשרות הינו קצת מעל 1, כלומר מספר המשרות המוצעות ביישובים הערביים שווה כמעט למספר התושבים ביישוב שהינם בעלי מקצועות מדעיים ופרופסיונליים. ניתן לפרש נתון זה בשני אופנים: השוויון נובע מקושי של ערבים להשתלב בעיסוקים פרופסיונליים מחוץ ליישובים ערביים או שאין הרבה ערבים בעלי הכשרה הנדרשת במשלחי-יד מסוג זה.

לשם אישושם של הסברים אלטרנטיביים אלה, ראוי לבחון את היחס בין האוכלוסיה המשכילה (13) שנות לימוד או יותר) לבין סך המשרות בעיסוקים פרופסיונליים וניהוליים ביישובים הערביים, כדי לגלות אם קיים מחסור בכוח אדם משכיל למלא משלחי-יד אקדמיים ופרופסיונליים. בשורה התחתונה בלוח 9 מוצגים נתונים המשקפים את היחס בין האוכלוסיה המשכילה ביישובים ערביים לבין מספר המשרות בתחום המדעי, הפרופסיונלי והניהולי שהיו ביישובים ערביים. הנתונים מצביעים על שינוי דרמטי בין 1972 ל-1983, מיחס של 0.95 ל-1.48. כלומר, כבר בשנת 1983 על כל משרה שדרשה השכלה גבוהה ביישובים הערביים, היו 1.5 עובדים בעלי השכלה על-תיכונית. כמובן, שמתוך השוואת שתי נקודות זמן בלבד לא ניתן עדיין לדבר על מגמה, אך לפחות באשר להשכלה, כל הנתונים מצביעים על המשך העלייה המואצת ברמת ההשכלה בקרב האוכלוסיה הערבית.

ממצאים אלה תואמים את הממצא שהוזכר לעיל, כי לערבים לא היתה היכולת לתרגם את השכלתם לסטטוס מקצועי נאות. מתוך הכרת ההתפתחות בתחום ההשכלה בשנות השמונים, סביר להניח שהמגמה אך החריפה בעשור האחרון. השילוב בין מיעוט משרות במגזר הערבי עבור בעלי השכלה גבוהה לבין הקשיים, העומדים בפני הערבים להשתלב בעיסוקים אלה מחוץ למגזר, יצר בעיה חמורה ביחוד עבור אוכלוסית המשכילים. תוצאות בעיה זו עלולות לבוא לידי ביטוי באבטלה גבוהה בקרב המשכילים, בתעסוקה במשלחי-יד נמוכי סטטוס ובתחושה גוברת של קיפוח וניכור.

אי-הלימה בין השכלה ומשלח-יד

בבחינה של רמת המיקרו, של המועסקים עצמם, צפוי כי כאשר רמת ההשכלה עולה וקצב ההתפתחות במבנה התעסוקתי הוא איטי, תיווצר אי-הלימה בין רמת ההכשרה לבין אופי משלחי-היד בהם מוצאים העובדים את פרנסתם. לשם בחינת סוגיה זו, נבדק שיעור הערבים בעלי השכלה גבוהה ונמוכה מן הנורמה המקובלת (ראה להלן) בכל אחד ממשלחי-היד ברשימה המפורטת של סוג משלחי-היד. כיוון שברוב משלחי-היד אין הגדרה פורמלית של רמת ההשכלה הנדרשת, הוגדרה הנורמה כסטיית תקן אחת ממוצע השכלת העובדים במשלח-היד. אלו שהשכלתם גבוהה או נמוכה מן הממוצע ביותר מסטיית תקן אחת הוגדרו כנמצאים במצב של אי-הלימה. עקב מספרן הקטן יחסית של נשים ערביות מועסקות, נעשה הניתוח להלן לגבי אוכלוסית הגברים בלבד (לוח 10).

לוח 10: אי-הלימה בהשכלה בקרב גברים ערבים בשוק העבודה היהודי והערבי,

לפי קבוצות גיל, בשנים 1972 ו-1983

(מבוסס על מדגם של 20% בני הגילים 25-65 ממפקד האוכלוסין והדירור)

1983		1972		קבוצת גיל
שוק עבודה יהודי	שוק עבודה ערבי	שוק עבודה יהודי	שוק עבודה ערבי	

בעלי "עודף" השכלה ביחס למשלח-היד

11.8	9.4	5.7	5.7	25-35
7.3	6.2	3.3	2.5	36-46
5.2	1.4	3.2	2.0	47-57
6.5	2.2	1.9	2.0	58-65
בעלי השכלה "חסרה" ביחס למשלה-היד				
14.0	15.0	24.3	16.8	25-35
23.5	23.6	38.0	35.4	36-46
33.6	42.0	52.9	51.3	47-57
34.1	42.2	55.4	59.8	58-65

מקור: חושב על פי סרטי מפקד האוכלוסין והדיוור לשנים 1972, 1983 עבור
המשתתפים בכוח העבודה בגילאים 25-64.

הנתונים בלוח 10 מלמדים, כי ב-1972 אחוז העובדים הערבים שהיו במצב של אי-הלימה כתוצאה מ"עודף" השכלה - כלומר בעלי השכלה הגבוהה ביותר מסטית תקן אחת מן הממוצע במשלה-היד שלהם - היה קטן. כמו כן, כמעט שלא היו הבדלים בשיעור "עודף" ההשכלה בין אלה העובדים בתוך המגזר הערבי ומחוצה לו. על-אף האחוזים הנמוכים, עדיין בולטת העובדה כי אחוז בעלי "עודף" השכלה בקרב הצעירים - בני 25-35 - היה כפול ויותר מן האחוזים בשאר קבוצות הגיל.

השוואה בין 1972 ל-1983 מבליטה את השינוי שהתרחש במהלך העשור. עיון בנתונים עבור קבוצות הגיל השונות מראה, שאחוז בעלי "עודף" השכלה גדל במהלך התקופה. למשל, שיעור בעלי "עודף" השכלה בקרב ערבים בני 25-35 שהועסקו במגזר היהודי ב-1972 היה 5.7 אחוזים, ועלה בשנת 1983 ל-11.8 אחוזים. בקרב ערבים בני 47-57 שהועסקו במגזר היהודי היה שיעור בעלי "עודף" השכלה 3.2 אחוזים ב-1972 ועלה ל-5.2 אחוזים ב-1983.

דפוס הממצאים חוזר על עצמו גם כאשר בוחנים את אי-ההלימה המאפיינת כל קבוצת גיל לאורך זמן. כיוון שמדובר כאן בקבוצות גיל של 11 שנה (25-35, 36-46 וכו') ופער הזמן בין שני המפקדים הינו 11 שנים גם כן, ניתן לעקוב אחר מה שקרה לאותה קבוצת גיל לאורך זמן. גם השוואה זו מלמדת, כי בכל הקבוצות שיעור אי-ההלימה עלה במשך הזמן. דבר זה בולט במיוחד עבור העובדים מחוץ למגזר הערבי. שיעור בעלי "עודף" השכלה בשנת 1972 בקרב בני 47-57, שעבדו מחוץ למגזר הערבי, היה 3.2 אחוזים. אחת-עשרה שנים מאוחר יותר עובדים אלה היו בני 58 או יותר ושיעור "עודף" ההשכלה בקרב הקבוצה היה 6.5 אחוזים.

כפי שניתן ללמוד מן הנתונים, נמצא יחס הפוך בין גיל לבין שיעור "עודף" ההשכלה, וכמו כן קיימת מגמה כללית של הרעה במצב במשך הזמן. דבר זה ניכר במיוחד בקרב אלה העובדים מחוץ למגזר הערבי ומצביע על שני היבטים חשובים: ראשית, הפער הגדול בין רמת ההשכלה הנרכשת על-ידי האוכלוסייה הערבית לבין ההזדמנויות במגזר הערבי והיכולת לתרגם הכשרה זו להישגים תעסוקתיים. ההיבט השני מתבטא בשיעורי אי-ההלימה הגבוהים יותר בקרב ערבים המוצאים

תעסוקה במגזר היהודי. אלה נאלצים להתפשר על משלחי-יד בעלי דרישות נמוכות יחסית לרמת השכלתם.

אפליית עובדים ערבים בשוק העבודה היהודי

נראה, שאת עיקר בעיית השתלבותם של ערביי ישראל בשוק העבודה יש למקד בשני גורמים: הראשון הוא הקושי במציאת תעסוקה במגזר הערבי; והשני הוא העדפתם של בעלי עסקים יהודים להעסיק עובדים יהודים בתחרות על מקומות עבודה וקידום.

הבדלים בהישגים על-פי מיקום העבודה

כדי להיטיב להבין את הקשיים בהם נתקלים ערביי ישראל בשוק העבודה, נבחין בשלוש קבוצות של עובדים ערבים לפי היחס בין מקום המגורים למקום העבודה: ערבים המתגוררים ועובדים ביישובים ערביים (להלן עובדי המגזר הערבי), ערבים המתגוררים ביישובים ערביים אך עובדים ביישובי יהודים (להלן יוממים) וערבים המתגוררים ועובדים ביישובים מעורבים ויהודיים (להלן תושבי ישובים יהודיים). הנתונים נלקחו ממפקד האוכלוסין של 1983. לצערנו, לא קיימים נתונים עדכניים יותר ממדגם גדול דיו עם מידע על ישוב המגורים וישוב העבודה של הערבים בישראל. נתונים על שלוש הקבוצות מוצגים בלוחות 11, 12, 13 ולצורך השוואה, מוצגים גם נתונים על עובדים יהודים.

לוח 11: ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי גודל ישוב המגורים והיחס בין מקום המגורים למקום העבודה, 1983 (באחוזים)

יהודים	ע ר ב י ם			סה"כ	גודל ישוב המגורים
	תושבי ישובים	יוממים	הערבי		
סה"כ	יהודיים	יוממים	הערבי	סה"כ	
14.0	2.0	62.0	60.0	40.8	פחות מ-10,000
7.0	2.0	23.0	20.0	14.6	10,000-20,000
18.0	14.0	14.0	20.0	16.5	20,000-50,000
10.0	1.0	--	--	0.3	50,000-100,000
51.0	81.0	--	--	27.5	מעל 100,000
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ

מקור: חושב על פי סרטי מפקד האוכלוסין והדירור לשנת 1983 עבור המשתתפים בכוח העבודה בגילאים 25-64.

הנתונים המוצגים בלוח 11 מצביעים על הבדלים משמעותיים בין הקבוצות. באופן כללי, יהודים נוטים יותר להתגורר במרכזים עירוניים, בהם ההזדמנויות התעסוקתיות והכלכליות רבות יותר.

לעומתם, ערבים נוטים להתגורר ביישובים קטנים בהם מגוון ההזדמנויות הכלכליות מצומצם ומוגבל (עובדה זו נכונה במיוחד עבור ה"יוממים" ופחות עבור "תושבי היישובים היהודיים", הנוטים להתגורר בערים גדולות). מחצית העובדים היהודים מתגוררים ביישובים המונים למעלה מ-100,000 תושבים, לעומת כרבע בלבד מהאוכלוסיה הערבית. כ-60 אחוזים מעובדי המגזר הערבי והיוממים מתגוררים ביישובים קטנים המונים פחות מ-10,000 תושבים בהשוואה ל-14 אחוזים מכוח העבודה היהודי.

לוח 12: מאפיינים חברתיים-כלכליים של ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי היחס בין מקום המגורים למקום העבודה, 1983, ממוצעים (וסטית תקן)

יהודים	ע ר ב י ם				סה"כ
	תושבי יישובים	יוממים	הערבי	עובדי המגזר	
סה"כ	יהודים	יוממים	הערבי	סה"כ	
33,760.73	19,362.58	21,065.29	22,603.71	21,117.73	הכנסה חודשית
34,835.56)	(16,198.36)	13,815.33)	(14,871.16)	15,083.40)	(בשקלים ישנים)
(((
46.16	37.72	32.22	42.92	38.45	סטטוס תעסוקתי
(19.08)	(18.77)	(14.85)	(21.35)	(19.01)	
12.0	10.0	8.7	10.3	9.9	שנות השכלה
(3.5)	(4.2)	(3.1)	(3.9)	(3.5)	
40.6	38.8	36.2	36.8	37.3	גיל
(11.17)	(10.2)	(9.4)	(9.5)	(9.7)	
42.0	43.3	45.2	40.0	42.4	שעות עבודה בשבוע
(14.2)	(12.5)	(10.3)	(13.5)	(12.4)	

מקור: חושב על פי סרטי מפקד האוכלוסין והדיוור לשנת 1983 עבור המשתתפים בכוח העבודה בגילאים 25-64.

ההבדלים בין יהודים וערבים בולטים גם בהשוואת המאפיינים החברתיים-כלכליים (ראה לוח 12). כפי שכבר נטען לעיל, ערבים מאופיינים באופן כללי בסטטוס חברתי-כלכלי נמוך מזה של היהודים. אך האוכלוסיה הערבית אינה הומוגנית, ולא ניתן להתייחס אליה כמקשה אחת. ניכרים הבדלים בין שלוש הקבוצות של העובדים הערבים. ה"יוממים" מהווים את הקבוצה הצעירה יותר והפחות משכילה (השכלה ממוצעת של 8.7 שנות לימוד, בהשוואה לכ-10 שנות לימוד בשתי הקבוצות האחרות). הם נמצאים במצב של נחיתות יחסית בהתמודדות על מספר המשרות המצומצם במגזר הערבי וכתוצאה מכך, נאלצים להסתפק במשרות נמוכות סטטוס ותגמולים בישובים יהודיים.

"עובדי המגזר הערבי" ו"תושבי הישובים היהודיים" מאופיינים ברמת השכלה גבוהה יחסית (ראה לוח 12). אולם, "עובדי המגזר הערבי" מצליחים להגיע למשלחי יד גבוהי סטטוס והכנסה בהשוואה לשתי הקבוצות האחרות, משום שאינם נמצאים בתחרות עם עובדים יהודים. אכן, ממוצע הסטטוס המקצועי של "עובדי המגזר הערבי" גבוה באופן ניכר מזה של הקבוצות האחרות. הסטטוס הממוצע של העובדים במגזר הערבי הינו 43 נקודות בעוד שבקרב תושבי הישובים היהודיים הסטטוס הממוצע הינו 37.7. הסטטוס של ה"יוממים" נמוך עוד יותר ומגיע בממוצע ל-32 נקודות.

לוח 13: ערבים ויהודים בכוח העבודה הישראלי, לפי קבוצות ראשיות של משלח-יד והיחס בין מקום המגורים למקום העבודה, 1983 (באחוזים)

יהודים	ע ר ב י ם			סה"כ	משלח-יד
	תושבי ישובים יהודיים	יוממים	עובדי המגזר הערבי		
סה"כ					
					מקצועיים ומנהלים
32.0	20.0	9.0	32.0	22.1	פקידים ואנשי מכירות
27.0	20.0	10.0	17.0	16.2	עובדי כפיים ושירותים
41.0	60.0	81.0	51.0	61.7	סה"כ
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	

מקור: חושב על פי סרטי מפקד האוכלוסין והדיור לשנת 1983 עבור המשתתפים בכוח העבודה בגילאים 25-64.

מעניינים במיוחד הם הנתונים ביחס להתפלגות משלחי היד בקרב שלוש קבוצות העובדים הערבים וכן עבור יהודים. הנתונים בלוח 14 מקובצים לקבוצות ראשיות של משלח-יד לצורך בהירות ההצגה. בקרב עובדי המגזר הערבי מגיע שיעור בעלי משלח-יד גבוהי סטטוס (אקדמים, חופשיים וניהוליים) ל-32 אחוזים, שיעור זהה לזה שבאוכלוסיה היהודית. בהשוואה, שיעור "תושבי הישובים היהודיים" (שהשכלתם דומה לזו של "עובדי המגזר הערבי"), הממלאים תפקידים גבוהי סטטוס מקצועי, מגיע רק לכ-20 אחוזים. ולבסוף, חלק הארי של ה"יוממים" מועסקים במגזר

היהודי במשלחי יד הכלולים בתחום עבודות הכפיים והשירותים (81%). בודדים בלבד בקרב ה"יוממים" מצליחים להשתלב במגזר היהודי בתפקידים פרופסיונליים וניהוליים (9%).

מנתונים אלו ניתן ללמוד רבות על דפוסי אי השוויון, הקשיים והאפליה בהם נתקלים ערבים המחפשים תעסוקה במגזר היהודי. כאשר עובד ערבי מתמודד על משרה גבוהה סטטוס עם יהודי, סיכוייו לזכות במשרה קלושים. במגזר הערבי, לעומת זאת, מצליחים ערבים להגיע לתפקידים גבוהי סטטוס וזוכים לתגמולים בהתאם לרמת השכלתם. אולם יש לחזור ולהדגיש, כי המגזר הערבי יכול לספק מספר קטן יחסית של משרות ומרבית האוכלוסייה הערבית נאלצת לחפש משרות במגזר היהודי.

דפוסי אפליה בעבודה

בהתייחס לאפלייתם של עובדים ערבים בישראל, יש להבחין בין שני היבטים של אפליה: אפליה בשכר (wage discrimination) ואפליה בעיסוק (job discrimination). אפליה בשכר מתייחסת לפער בשכר בקרב אלה העובדים באותן תעסוקות והינם בעלי תכונות דומות התורמות לפיריון עבודה. אפליה בשכר של עובדים ערבים נאמדת בסדר גודל של לפחות 20-25 אחוזים. באחד המחקרים הבודדים בהם נעשתה השוואה ישירה באותם מקומות עבודה נמצא, כי עובדים ערבים במקצועות צווארון כחול הרוויחו בין 75-80 אחוזים מן השכר של יהודים שהועסקו בעיסוקים זהים (הנדלס וגריפל, 1988). עם זאת, עיקר האפליה כלפי ערבים מתקיימת בהקשר של אפליית עיסוק (Epstein and Semyonov, 1993 Lewin-).

חוק שירות התעסוקה קובע, כי אין להפלות על בסיס דת ואתניות, מין, ארץ מוצא והשתייכות מפלגתית. אך החוק גם מוסיף, כי במידה שאופי התפקיד או שיקולים של בטחון המדינה מונעים מאדם עיסוק בעבודה מסוימת, לא ייחשב הדבר כאפליה. נראה, כי תוספת זו משאירה פתח רחב מאד עבור מעסיקים לדחות פניות של עובדים ערבים. באחד המחקרים הבודדים שנעשו על התנהגות מעסיקים בישראל (Wolkinson, 1989) נמצא, כי רק 26 מתוך מדגם של 48 מפעלים (45 מהם עם 100 עובדים או יותר) העסיקו ערבים אזרחי ישראל. למעט מקרה אחד, נעדרו הערבים כליל מעמדות ניהול ורק בשישה מפעלים הועסקו ערבים במקצועות טכניים או פרופסיונליים. באותם מפעלים שהעסיקו ערבים היו עובדים אלה מרכזיים לתהליך הייצור ובחלק מן המפעלים הם היו כמחצית מכוח העבודה היצרני במפעל. בראיונות דיווחו מנהלי כוח-אדם כי גייסו עובדים ערבים רק לאחר שהמפעל לא הצליח למצוא עובדים יהודים. יתרה מזאת, גם כאשר ערבים הועסקו הם לא קודמו לעמדות של סמכות ביחס לעובדים יהודים. בהקשר זה ראוי לציין, כי כמחצית המפעלים בסקר שהוזכר לעיל לא העסיקו כלל ערבים והשתמשו בנימוקי "בטחון המדינה" כהסבר. בהתחשב בעובדה שחלק מן המפעלים לא ייצרו מוצרים בעלי אופי בטחוני ולאחרים לא היה כלל קשר עם מערכת הבטחון, נראה כי נעשה שימוש לא מבוקר בנימוק זה. לעניות דעתנו, לא נעשה עד היום נסיון רציני לקרוא תגר על חוקיות השימוש בנימוק הבטחוני לצורך דחית עובדים ערבים בישראל.

קשיי כניסה למקומות עבודה במגזר היהודי

הנושא "הבטחוני" מהווה בעיה לא רק מצד המעסיקים, אלא לעיתים קרובות גם מצד העובדים הערבים עצמם. שנים של העימות היהודי-ערבי בחברה הישראלית והתיחסות למיעוט הערבי כסיכון בטחוני השפיעו כמובן גם על הערבים עצמם. התפיסה הרווחת בקרב רבים מהעובדים הערבים בעלי הכשרה מתאימה הינה, שאין להם סיכוי לקבל עבודה בתעשיות הקשורות בבטחון ואין הם מנסים כלל. החשש, ואולי הנסיון המצטבר של דחיות ו"סגירת דלתות", מעצבים דפוסי התנהגות על-פיהם משתלבים ערבים העובדים במגזר היהודי בעיקר בבנין ובשולי התעשייה והשירותים.

קושי נוסף, בפניו עומדים עובדים ערבים הפונים למגזר היהודי, הינו העדר רשתות חברתיות ורשתות מידע מתאימות לחיפוש משרות טובות יותר. מיעוט העובדים הערבים בתפקידי ניהול ובתפקידים בכירים מסייע לכך, שלערבים חסר מידע מתאים על הזדמנויות תעסוקה ועל דרכי הפניה אליהן.

עמדות הציבור היהודי ביחס לשוויון בשוק העבודה

לקשיי ההשתלבות של עובדים ערבים במקומות עבודה בבעלות יהודית תורמת גם העובדה שהציבור היהודי בישראל, לפחות עד לאחרונה, קיבל כברורות מאליהן את העדפת היהודים בשוק העבודה ואת עובדת אפלייתם של הערבים בתחומי חיים רבים.

בסדרת סקרים שבוצעו במהלך שנות השמונים נמצאו ביטויים לכך, שרבים באוכלוסיה היהודית היו בעד מדיניות מפלה ביחס לערבים והביעו עמדות נגד שוויון הזדמנויות (Smootha, 1992). מן הנתונים המוצגים בלוח 14 ניתן ללמוד על ההיקף הרחב של תפיסות בעד אפליה בקרב הציבור היהודי ועל המאמץ שדרוש לשנות את האקלים החברתי השורר בישראל. רק 18.8 אחוזים מקרב הציבור היהודי שנדגם תמכו במתן יחס שווה ליהודים ולערבים במדינת ישראל, בעוד שהרוב המכריע היה בעד מתן יחס מועדף ליהודים. לדוגמה, כשני-שלישים מהאוכלוסיה היהודית תמכו במתן עדיפות ליהודים באיוש משרות בשירות הציבורי. ממצא זה תואם את הנתונים שהעלה Lewin-Epstein (1989) ואשר הראו, כי כשני-שלישים מהציבור היהודי תמכו בעמדה שעל מעסיקים יהודים להעדיף עובדים יהודים על-פני ערבים, וכי כמחצית הציבור האמין כי ערבים תופסים מקומות עבודה, שבהעדרם היו מאוישים על ידי יהודים (שם). כ-60 אחוזים מהיהודים סברו, כי ערבים אינם זוכים בשוויון הזדמנויות בתעסוקה בישראל. למרות זאת, רוב האוכלוסיה היהודית (60%) מתנגדת להחלת חוקים שימנעו אפליה בתעסוקה, בדיור וכדומה (Smootha, 1992). אם כן, בצד ההכרה בקיומה של אפליה, הציבור היהודי, לפחות עד סוף שנות השמונים, לא היה מוכן לשינוי מהותי של המצב.

לוח 14: עמדות הציבור היהודי באמצע שנות השמונים ביחס לשוויון עבור ערבים

עמדה	אחוז התומכים
בעד יחס שווה ליהודים וערבים	18.8
בעד העדפת יהודים במשרות בשירות הציבורי	65.2
חושבים שערבים אינם זוכים בשוויון הזדמנויות בתעסוקה	59.9
נגד החלת חוקים שימנעו אפליה בתעסוקה, דיור וכד'	60.1
מתנגדים להיות כפופים לערבי במקום העבודה	68.2

מקור: Smooha, S. (1992)

ממצאי הסקרים שנערכו על ידי סמוחה מלמדים, כי בעוד שכמחצית האוכלוסייה היהודית הביעה נכונות לעבוד עם ערבים באותם מקומות עבודה, 68 אחוזים מהיהודים הביעו התנגדות להיות כפופים למרותו של עובד ערבי בכיר מהם. ממצא זה תואם את הנתונים שהוצגו לעיל בדבר העדר קידום של עובדים ערבים במקומות עבודה במגזר היהודי. הממצא מלמד גם על הקשיים העומדים בפני עובדים ערבים לזכות במשרות בכירות בעלות סמכות ורמת תגמולים גבוהה. העדפה ברורה של עובדים יהודים בקרב מנהלים רבים, כמו גם בקרב ועדי עובדים, משקפת עמדות הקיימות בציבור היהודי בכללו.

מצב התעסוקה בקרב אקדמאים ערבים בישראל

הזדמנויות התעסוקה לערבים בוגרי אוניברסיטאות בארץ הן מצומצמות ביותר. בוגרים אלה מוגבלים למשרות מסוימות, מרביתן בתוך קהילתם או ביישובים סמוכים (אל-חאג', 1988). במובן זה, ההשכלה האקדמית לא נתנה לאקדמאים הערבים כלי יעיל לתחרות עם עמיתיהם היהודים בשוק העבודה הרחב. משרות רבות סגורות בפני ערבים משום שהן קשורות בדרך זו או אחרת לצבא או לענייני בטחון (שם). לפיכך, מתחרים ערבים בוגרי אוניברסיטאות בינם לבין עצמם על משרות הקיימות ביישוביהם.

מצוקת התעסוקה בקרב הערבים בוגרי האוניברסיטאות גברה במהלך שנות השמונים. סקר שנעשה ב-1990, במטרה לבדוק את מצב התעסוקה של הערבים בוגרי אוניברסיטת חיפה בשנים 1987-1982 גילה, כי 42 אחוזים הינם מובטלים או מועסקים במשרות הצוארון הכחול וכי 30 אחוזים עובדים בתחומים הרחוקים מתחום השכלתם (אלחאג', בקרוב יראה אור).

התרכזות במקצועות הוראה

בנסיבות אלה, אין פלא כי גברה תלותם של האקדמאים הערבים במשרות בשירות הציבורי. משרד החינוך והרשויות המקומיות הערביות הם המעסיקים העיקריים, שכן מרבית האקדמאים הערבים

מועסקים בהוראה בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה. על פי ממצאי סקר 1990, כ-46 אחוזים מכלל בוגרי האוניברסיטה ב-1982 היו מורים, שיעור שעלה ל-68 אחוזים ב-1987. השיעור שנמצא בקרב בוגרי אוניברסיטת חיפה גבוה אף יותר מאשר השיעור בקרב כלל האקדמאים הערבים במדינה (המגיע לכ-40%). ממצא זה נובע בודאי מן המקצועות הנלמדים באוניברסיטת חיפה, שמרביתם במסגרת מדעי הרוח והחברה ובית הספר לחינוך.

העובדה, שקיימת הפרדה במערכת החינוך בין בתי-הספר הערביים והעבריים וישנה לגיטימציה לייחודיותו התרבותית של המיעוט הערבי, מעניקה עדיפות להעסקת משכילים ערבים בבתי הספר. לוח 15 מראה, כי 38.7 אחוזים מהערבים בוגרי אוניברסיטאות מועסקים במערכת החינוך, לעומת 15.3 אחוזים מבוגרי האוניברסיטאות היהודים. הריכוז של ערבים אקדמאים בהוראה הוא תוצאה של העדר חלופות. הווי אומר, בהעדר אפשרויות עבודה מתאימות במגזר היהודי ובשל היצע מצומצם במגזר הערבי, מוצאים עצמם מהנדסים וארכיטקטים, במקרים רבים שלא מרצונם, בתוך מערכת החינוך.

לוח 15: בוגרי אוניברסיטאות יהודים וערבים לפי מקצועם, 1983 (באחוזים)

המקצוע	ערבים	יהודים
מורים במוסדות חינוך (גן עד תיכון)	38.7	15.3
רופאים, רופאי שיניים, טכנאים ופרה-רפואיים	12.9	10.6
מהנדסים וארכיטקטים	4.9	14.5
רואי חשבון	5.1	5.9
עובדים סוציאליים	2.9	3.1
עורכי דין	2.8	3.8
מנהלים ועובדים מקצועיים ומינהליים בשירותים		
ציבוריים	0.5	15.1
סגל הוראה אקדמאי	0.4	4.5
עובדים אקדמאים במדעי הטבע, החברה והרוח	6.6	16.1
פקידות	6.8	4.3
צוארון כחול (נהגים, מלצרים, עובדי בנין וכד')	11.0	2.8
אחרים	7.4	4.0
סה"כ	100.0	100.0

מקור: למ"ס, מפקד האוכלוסין והדיר, 1983.

היצע וביקוש בתחום הרפואה

התחום המקצועי השני בגודלו, אליו פונים אקדמאים ערבים, הוא רפואה. כ-13 אחוזים מהאקדמאים עובדים כרופאים, רופאי שיניים ובמקצועות פרה-רפואיים. מתוך משלחי-היד גבוהי הסטטוס, תחום הרפואה הוא היחיד שבו הייצוג היחסי של ערבים גבוה מזה של יהודים. ואכן,

רופאים ערבים עובדים במרפאות פרטיות ובמוסדות ציבוריים רבים. העלייה המהירה במספר הרופאים הערבים קשורה בעובדה שמרבית הסטודנטים הערבים בחו"ל לומדים רפואה, תחום הנחשב יוקרתי ומאפשר לעבוד באופן עצמאי. לפני התמוטטות המשטרים הסוציאליסטיים במזרח אירופה, נהגה המפלגה הקומוניסטית לממן מדי שנה 50 עד 60 מלגות לסטודנטים ערבים במזרח אירופה ובברית-המועצות. דו"ח של חבר הכנסת רענן כהן לשגרירות ארצות-הברית, בסוף שנות השמונים, ציין שבמשך עשרים שנה, בין 1966-1986, סיימו 1,090 ערבים ישראלים את לימודיהם במוסדות להשכלה גבוהה בארצות קומוניסטיות. כ-60 אחוזים מהם למדו רפואה, 20 אחוזים הנדסה והשאר למדו מדעי המדינה, כלכלה ומשפטים (Dar, 1987).

רפואה היא התחום היחיד כמעט, שבו השתלבו הערבים, באופן יחסי, במוסדות שהם יהודים בעיקרם, במיוחד בתי החולים. רופאים ערבים אחדים אף הצליחו להגיע למשרות בכירות בבתי החולים רמב"ם, הכרמל, עפולה והדסה (סיכוי, 1992). רבים מן הרופאים הערבים שנקלטו בבתי החולים הגדולים מצטיינים בתחום התמחותם, עובדה שהקלה את קליטתם במחלקות השונות. בנוסף לכך, העסקת ערבים חיונית לבתי-החולים שבשירותיהם משתמשת גם אוכלוסיה ערבית. במקרים אלה, משמש הרופא הערבי גם כמקשר וכמתורגמן עם החולים הערבים ובני משפחותיהם.

יחד עם זאת, הזדמנויות התעסוקה בתחום הרפואה הולכות ומצטמצמות. ערבים בעלי הכשרה נתקלים יותר ויותר בקשיים במציאת עבודה הולמת, בעיקר מאז העלייה ההמונית מברית-המועצות בראשית 1989. לאחרונה אף דווח על מקרים אחדים, שבהם הוחלפו רופאים ערבים בבתי חולים בעולים חדשים (עזאיזה, 1992). צפוי שבעיה זאת תחמיר, שכן במהלך שלוש השנים 1990-1992 נוספו לכוח העבודה בישראל 17,470 רופאים ורופאי שיניים (משרד העלייה והקליטה, 1992). ברור, כי קיים קושי לקלוט מספר כה גדול של רופאים עולים. יחד עם זאת, אין ספק כי לקליטה של אקדמאים עולים ניתנת עדיפות (ידיעות אחרונות, 6.5.91). לפיכך, יש לשער כי אקדמאים, ובעיקר ערבים, יתקשו עוד יותר לשמור על משרותיהם או להיקלט במקומות עבודה בתחום התמחותם. הקושי הגדל במציאת תעסוקה במוסדות לרפואה ציבורית הגביר את התחרות בין הרופאים הערבים על מקומות עבודה במרפאות פרטיות.

מקצועות אקדמיים אחרים

שינויים חברתיים-כלכליים, שהתרחשו בקהילה הערבית בפרט, ובחברה הישראלית בכלל, הביאו גם לתמורות במערכת הערכים. שינויים אלה, יחד עם התרחבות מערכת החינוך הגדילו את מגוון משלחי-היד אליהם פונים ערבים משכילים בישראל. בהדרגה צמחו תחומי עיסוק שקודם לכן לא היו אטרקטיביים בשוק העבודה, כגון ראיית חשבון או עבודה סוציאלית.

נתוני לוח 15 מראים, שכ-5 אחוזים מהאקדמאים הערבים עובדים כמהנדסים וארכיטקטים, לעומת כ-15 אחוזים בקרב היהודים. אפשרויות קליטת מהנדסים ערבים במגזר היהודי עדיין מצומצמות ומוגבלות ביותר. העמדת שירות צבאי כתנאי להעסקה והעובדה, שחלק ניכר מהמפעלים קשור בצורה ישירה או עקיפה בתעשיות בטחוניות, מקשות מאד על ההתמודדות של מהנדסים ערבים על מכרזים ועל כניסתם למגזר היהודי.

עבודה סוציאלית היא תחום עיסוק חדש, יחסית, בקרב האוכלוסיה הערבית. בחברה הערבית המסורתית מילאו יחידות חברתיות מקומיות, כגון החמולה, את תפקיד מתן שירותי הרווחה. שינוי כלכלי, המלווה בתהליך של אינדיבידואליזציה והתפרקות מסגרת המשפחה המורחבת, פתחו את הדרך לחדירת שירותי רווחה רשמיים גם לישוב הערבי. בנוסף, שיעור הנשירה הגבוה מבתי הספר והתגברות הפשיעה בקרב בני הנוער הערבים הגבירו את הדרישה לעובדים סוציאליים.

למרות הנחיצות בשירותי רווחה לבני נוער ערבים, היקפם זניח בהשוואה לאלה העומדים לרשות בני נוער יהודים (Haidar, 1990). לפיכך, היצע המשרות לאקדמאים ערבים בתחום זה מוגבל. שירותים סוציאליים אחרים, לקשישים ולמשפחות נחשלות, הולכים ומתפתחים בהדרגה ויוצרים משרות נוספות לעובדים סוציאליים ערבים. סקר שנערך ב-1990, במטרה לעקוב אחר מצב התעסוקה של אקדמאים ערבים, הראה שבוגרי בית הספר לעבודה סוציאלית מוצאים תעסוקה בקלות רבה יותר מאשר אקדמאים אחרים. לעומת זאת, בוגרי מדעי הרוח (שפות, היסטוריה, פילוסופיה וכו') נתקלים בקשיים הגדולים ביותר במציאת תעסוקה (אלחאג', בקרוב יראה אור).

ייצוג חסר של ערבים במשרות בכירות

לוח 15 מראה, כי הפער העיקרי בין בוגרי אוניברסיטאות ערבים ויהודים מתבטא בייצוגם השונה במשרות ממשלתיות ואקדמיות, בעיקר במשרות בכירות. 15 אחוזים מהאקדמאים היהודים עובדים כמנהלים, אדמניסטרטורים ופרופסיונלים במשרדים ממשלתיים וציבוריים אחרים, לעומת 0.5 אחוזים מהערבים האקדמאים המועסקים במשרות כאלה. המצב במשרד החינוך מעניין במיוחד. למרות העובדה ש-20 אחוזים מכלל התלמידים בישראל הם ערבים ו-39 אחוזים מהאקדמאים הערבים עובדים בתחום ההוראה, רק ב-3 אחוזים מהמשרות הבכירות במשרד מועסקים ערבים (אל-חאג', 1988). בין המנהלים וסגני המנהלים של ששת המחוזות במשרד החינוך יש ערבי אחד בלבד. רק באפריל 1992 מונה לראשונה דרוזי כסגן המנהל הכללי. גם האגף לחינוך לערבים נוהל במשך שנים רבות בידי יהודים. רק ב-1987 מונה ערבי לתפקיד מנהל האגף. חשוב לציין, כי המינוי נעשה רק לאחר שהוצאה מידי המחלקה סמכות משמעותית בכל הנוגע לקבלת החלטות והקצאת משאבים.

ייצוג מזערי במוסדות אקדמיים

השיעור הזניח של ערבים בולט במיוחד במוסדות אקדמיים. רק 0.4 אחוזים מהאקדמאים הערבים, בהשוואה ל-4.5 אחוזים בין היהודים, מועסקים בסגל ההוראה במוסדות להשכלה גבוהה. ב-1993 מתוך כ-4,500 משרות הוראה באוניברסיטאות רק 12 היו בידי ערבים. במצב זה לא יחול כנראה כל שינוי משמעותי בעתיד הקרוב, בהתחשב בפערי ההשכלה ההתחלתיים בין ערבים ליהודים, בקיצוצים בתקציבי האוניברסיטאות ובעדיפות הניתנת לקליטת עולים מברית המועצות.

בהעדר הזדמנויות תעסוקה לאקדמאים ערבים באוניברסיטאות בישראל השתלבו רבים מהם באוניברסיטאות בשטחים. כיום מועסקים כארבעים ערבים במשרות הוראה באוניברסיטאות בגדה, מחציתם בכיר זית (אל-חאג', 1988: 19). במקרים אחדים הגיעו מרצים אלה למשרות בכירות

כראשי חוגים ודיקנים. ערבי מהגליל אף שימש נשיא בפועל של אוניברסיטת א-נג'אח בשכם בשנים 1982-1984 (שם). מספר ערבים אקדמאים מצאו משרות במכוני מחקר במזרח ירושלים, ברמאללה ובחברון. מאז פרוץ האינתיפאדה, ב-1987, פחתו המשרות המוצעות בשטחים, הן בשל המצוקה הכלכלית של הפלסטינים והן משום שרשויות הממשל הצבאי סגרו מוסדות לתקופות ממושכות.

עיסוקים טכניים וניהוליים

בעיסוקים פרופסיונליים כמו רפואה ועריכת דין, אפשר שתיווצרנה הזדמנויות תעסוקה במידה וקיימת קהילה אתנית שבה יש ביקוש לשירותים אלה. ואכן, מצאנו שיעורים גבוהים יחסית של עובדים ערבים במקצועות החופשיים, במיוחד רופאים. אך שוק העבודה בחברה התעשיתית, וישראל בכלל זה, אינו מבוסס על עצמאים ועל עסקים קטנים, אלא על מערכות ארגוניות גדולות שבהן תופס הניהול מקום מרכזי. בדיקה של נתוני סקר כוח אדם משנת 1990 מלמדת, כי בשני התחומים של ניהול ומקצועות טכניים נמוך שיעור הערבים באופן משמעותי ביותר בהשוואה ליהודים. נשים ערביות נעדרות לחלוטין מתפקידי ניהול ופחות מאחוז אחד מועסק במקצועות טכניים. באשר לגברים המצב אינו שונה בהרבה. אם בוחנים את היקף הגברים הערבים העובדים במקצועות כגון טכנאות, הנדסה ומדעי הטבע, תכנות וניתוח מערכות מוצאים, כי ב-1990 היה שיעורם פחות ממחצית האחוז מתוך כלל הגברים הערבים המועסקים. זאת בהשוואה ל-5.5 אחוזים מקרב הגברים היהודים. באשר למקצועות הניהול, הריכוז היחיד של מועסקים ערבים קיים ברשויות המקומיות וכאמור ערבים כמעט ולא עובדים במשרדים ממשלתיים בעיסוקים, שאינם קשורים ישירות לאוכלוסייה הערבית בישראל. מעט מעל אחוז אחד (1.3%) מקרב העובדים הערבים מועסק בתפקידי ניהול מחוץ למגזר הציבורי. בקרב היהודים השיעור גבוה פי 5 ומגיע ל-7 אחוזים מכלל הגברים היהודים המועסקים.

המשמעות החמורה של נתונים אלה נובעת מחשיבותם של מקצועות ניהול ומקצועות טכניים במערכת הכלכלית-תעשיתית של החברה הישראלית. תפקידי ניהול בפרט משקפים סמכות, אוטונומיה, קבלת החלטות ואחריות. העדרם של ערבים מעיסוקים אלה משקף לא רק אפליה ישירה של משכילים ערבים, אלא גם פרקטיקות המונעות כניסת ערבים לתפקידים מרכזיים בארגונים. בהעדר מקבלי החלטות שהינם ערבים בארגון, מתקשים עובדים ערבים להיכנס אליו ולהתקדם בו.

אי-הלימה בין השכלה ותעסוקה

חשוב להדגיש, כי הקשיים בהם נתקלים אקדמאים ערבים מתבטאים גם בשיעור גבוה של העסקת ערבים בוגרי אוניברסיטאות במקצועות צווארון כחול. לוח 15 מציין כי 11 אחוזים מהערבים בוגרי האוניברסיטאות עובדים כנהגים, כמלצרים וכפועלים חסרי הכשרה מקצועית בבניין, במוסכים ובמקומות אחרים. זאת, בהשוואה ל-2.8 אחוזים מהיהודים בוגרי האוניברסיטאות, המועסקים במשרות של צווארון כחול. קרוב לודאי, כי בשל מצוקת התעסוקה נאלצים אקדמאים ערבים רבים לעבוד בכל עבודה מצויה, בתקווה כי בסופו של דבר ימצאו משרה הולמת את השכלתם.

יש לציין, שאי-ההלימה בין המקצוע הנרכש לבין התעסוקה גורם בקרב הבוגרים הערבים אכזבה גדולה. בסקר שבוצע בקרב ערבים בוגרי אוניברסיטאות (אל-האג', 1988) ציינו 42 אחוזים מהבוגרים שאינם שבעי רצון כלל מעבודתם כיוון שהיא רחוקה מתחום התמחותם. יתרה מזו, כ-50 אחוזים מהבוגרים הביעו את רצונם להסבה מקצועית או להחלפת עיסוקם. כ-53 אחוזים מהבוגרים שלא מצאו תעסוקה, או שעוסקים במקצוע שאינו הולם את הכשרתם, תולים את האשמה במדיניות הממשלה, לעומת 21 אחוזים שרואים ברשות המקומית אחראית למצבם (שם).

מעמד בעבודה של אקדמאים ערבים

רוב הערבים האקדמאים מועסקים כשכירים ורק 11 אחוזים עובדים כעצמאים. שיעור האקדמאים העצמאיים נמוך משיעור העצמאים בכלל האוכלוסייה הערבית (19.1%) (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1992: 346). הנתונים המוצגים בלוח 16 מצביעים על כך, שבעלי תארים אקדמיים גבוהים יותר הם בעלי סיכוי רב יותר להיות עצמאים, יחסית לבעלי התארים הנמוכים. מספרם של עצמאים בעלי תואר שני ושלישי כפול ממספר העצמאים בעלי תואר ראשון. העצמאים הם בעיקר רופאים במרפאות פרטיות, מהנדסים ובעלי עסקים קטנים. מרבית העצמאים אינם מעסיקים עובדים שכירים. במהלך שנות השמונים נראה, כי מצוקת תעסוקה בקרב אקדמאים ערבים דחפה להתפתחות יזמות עסקית. על-פי סקר שנערך בקרב בוגרי אוניברסיטת חיפה (אל-האג', בקרוב יראה אור) נמצא, כי שיעור העצמאים מתוך הבוגרים עלה מ-8 אחוזים בשנת 1982 ל-12 אחוזים בשנת 1987.

מנתוני לוח 16 ניתן גם לראות, כי נשים נעדרות כמעט לחלוטין מהקטגוריה של עצמאים ללא קשר לתואר האקדמי. את השיעור הנמוך של נשים עצמאיות ניתן להבין על רקע מיעוט הפעילות היזמית בקרב נשים, בכלל, ועל רקע המגבלות הנורמטיביות העומדות בפני האישה הערביה, בפרט.

לוח 16: בוגרים ערבים לפי מעמד בעבודה, תואר ומין

	גברים		נשים		סה"כ
	ב.א.	מ.א. וד"ר	ב.א.	מ.א. וד"ר	
שכירים	88.1	83.7	--	95.1	88.1
עצמאים ללא עובדים	6.3	10.5	--	2.6	5.7
עצמאים עם 1-2 עובדים	3.5	2.6	--	--	3.1
עצמאים עם 3-4 עובדים	1.8	2.1	--	--	1.3
חברי תאגיד	0.1	0.5	--	0.6	1.3
בני משפחה מובטלים	0.2	0.6	--	1.7	0.5
סה"כ	100.0	100.0	--	100.0	100.0

מקור: למ"ס, מפקד האוכלוסין והדיוור, 1983.

ממצאים עיקריים

סקירת האפיונים של הערבים בישראל בתחום העבודה מובילה למספר מסקנות ביחס למעמדם. הממצאים העיקריים מוצגים להלן:

א. שיעורי השתתפותה של האוכלוסיה הערבית בכוח העבודה נותרו יציבים למדי במהלך עשרים השנים האחרונות. בעוד ששיעור השתתפותם של גברים ערבים ירד מ-75 אחוזים בראשית שנות השבעים לכ-67 אחוזים בראשית שנות התשעים, שיעור השתתפותן של נשים ערביות הוכפל בתקופה זו ומגיע עתה ל-13 אחוזים. מכל מקום, שיעור השתתפותם של ערבים בכוח העבודה נמוך מזה של יהודים.

ב. שיעור האבטלה בקרב האוכלוסיה הערבית, שבמשך שנים רבות היה נמוך מעט מזה של היהודים, נמצא בעלייה ומאז אמצע שנות השמונים הוא גבוה בכ-2 אחוזים משיעור האבטלה בקרב היהודים.

ג. פער ההשכלה בין יהודים לערבים צומצם במהלך השנים. למרות זאת, לא הצטמצמו הפערים בסטטוס מקצועי ופערי ההכנסה נותרו גבוהים.

ד. ההישגים התעסוקתיים של ערביי ישראל נחותים מאלה של יהודים. הסטטוס המקצועי הממוצע של עובדים ערבים נמוך ב-10 נקודות מן הסטטוס הממוצע של יהודים. בולט במיוחד העדרם של ערבים ממשלחי-יד בעלי יוקרה וסמכות - אקדמיים, טכניים וניהוליים.

ה. רמת הכנסתם של הערבים נמוכה מזו של יהודים, גם כאשר משווים בעלי השכלה זהה העובדים באותם משלחי-יד.

ו. רמת השכלתה של האוכלוסיה הערבית עלתה בקצב מהיר. עם זאת ההשכלה החציונית של הערבים עדיין נמוכה בשלוש שנים מזו של היהודים. בעוד שלמחצית היהודים בני 15 ומעלה היתה השכלה של 12 שנות לימוד או יותר בשנת 1990, ההשכלה החציונית של הערבים היתה 9 שנות לימוד.

ז. העלייה בהשכלה החציונית של הערבים משקפת בעיקר את צמצום מספרם של חסרי ההשכלה. עם זאת, אין מערכת החינוך במגזר הערבי מצליחה לקדם בצורה מספקת את החינוך התיכוני.

הרמה התיכונית עדיין מאופיינת בנשירה גבוהה ובשיעור נמוך של זכאים לתעודת בגרות. לדוגמה, בשנת הלימודים תשנ"ב היה שיעור זכאי תעודת הבגרות בקרב הערבים 15 אחוזים, בהשוואה ל-36 אחוזים בקרב היהודים.

ח. באשר להשכלה אקדמית, מאמצע שנות השמונים מסתמנת ירידה בשיעור הסטודנטים הערבים. שיעור הסטודנטים בשנת 1985 היה 8 ל-1,000 איש באוכלוסיה הערבית, והוא ירד ל-6.5 לאלף בשנת 1990.

ט. הזדמנויות התעסוקה בישובים הערביים לא התפתחו בקצב של גידול האוכלוסיה, ומספר מקומות העבודה, במיוחד במגזר היצרני, עדיין מצומצם מאד.

י. למעלה ממחצית כוח העבודה הערבי נאלץ למצוא תעסוקה מחוץ למקום המגורים. רוב רובם של היוממים עובדים בישובים יהודיים ואצל מעסיקים יהודים. הם נתקלים באפליה בקבלה לעבודה ובקידום, כמו גם בשכר. במיוחד בולט העדרם של ערבים מתפקידים הכרוכים בסמכות ובניהול, מחד גיסא, וקושי של אקדמאים למצוא תעסוקה הולמת, מאידך גיסא.

יא. מאחר שקשה לזהות אפליה בעת התרחשותה, בוטאה האפליה בסקירה זו במונחים של פערים בהישגים בין ערבים לבין יהודים, הדומים להם בהשכלתם ובמשלחי-היד שלהם. תופעת האפליה הוסקה גם מעמדותיהם של מנהלים במקומות העבודה ושל הציבור היהודי כלפי העסקת ערבים. הממצאים מורים בברור כי קיימת העדפה של העסקת עובדים יהודים על-פני ערבים, וכי ערבים מרוכזים במספר מצומצם של תפקידים מובחנים.

המלצות

השינויים, שעוברת החברה הישראלית בימים אלה ביחסיה עם הפלסטינים, יכולים להוות מסגרת ובסיס לבחינת המדיניות ביחס לערבים אזרחי ישראל, הן ברמה הערכית והן במישור המעשי. ברמה הערכית נראה, כי השינויים שבדרך והסיכויים לדו-קיום עם המדינות הערביות, שהפכו מוחשיים, מקילים על שילובם של הערבים בחברה הישראלית. במישור המעשי, אנו על סף הופעתן של אפשרויות חדשות ליחסים מדיניים וכלכליים עם מדינות האזור והערבים אזרחי ישראל עשויים לשמש מקשרים ומטפחים של קשרים אלה. על רקע התפתחויות אלה חשוב במיוחד להמשיך ולהעמיק את שילובם של הערבים בחברה הישראלית ולבסס את היותם חלק ממנה. על מנת לשפר את מעמדם החברתי-כלכלי של הערבים, נחוץ בראש ובראשונה שינוי מהותי של "האקלים החברתי" בישראל ושל תפיסות האוכלוסיה היהודית ביחס לערבים אזרחי ישראל.

חלק גדול מאי-השוויון בין ערבים ויהודים בשוק העבודה מקורו באפליה תעסוקתית של ערבים. על אף שלא קיימת מדיניות מוצהרת של אפליה, התופעה מקיפה מעסיקים רבים ונתמכת על-ידי מערכת נורמטיבית המקובלת על רבים מקרב האוכלוסיה היהודית. יש צורך, אם כן, במערכת הסברתית רחבה מטעם הדרגים הפוליטיים והציבוריים הגבוהים ביותר. מערכת ההסברה צריכה להתמקד בתוצאות השליליות של האפליה עבור החברה הישראלית כולה ובמחויבותה של מדינת ישראל לעקרונות הצדק והשוויון עבור כלל אזרחיה. או במלותיו של שופט בית המשפט העליון אהרון ברק: "אין לך גורם הרסני יותר לחברה מאשר תחושת בניה כי נוהגים בהם איפה ואיפה. תחושת חוסר השוויון פוגעת בכוחות המאחדים את החברה."

בנוסף לשינוי הנורמטיבי הכולל שחייבת ממשלת ישראל להוביל יש צורך במדיניות מתקנת, שתביא להגברת סיכוייהם של ערבים להשיג הישגים חברתיים-כלכליים זהים לאלה של היהודים:

1. קידום רמת ההשכלה במגזר הערבי.

השוואת רמת ההשכלה של האוכלוסיה הערבית עם זו של האוכלוסיה היהודית חיונית לשם יצירת סיכויים שווים בשוק העבודה. בהקשר זה יש להתמקד במספר נקודות מפתח:

1.א. פיתוח תכניות למניעת נשירה של תלמידים ערבים מבית הספר התיכון ובניית מערכת מקיפה להכוון בתוך בתי הספר התיכוניים. מערכת זו צריכה לתת מענה לתלמידים בעלי צרכים מגוונים (מאפשרויות להכשרה מקצועית ועד להכנה ללימודים אקדמיים). ולבסוף יש לפעול להשוואת אחוזי ההצלחה במערכת החינוך הערבי לאלה שבמגזר היהודי.

1.ב. הרחבת ההשכלה האקדמית בקרב האוכלוסיה הערבית. יש צורך לפתח תכניות להעמקת הלימודים בתיכון, כך שיותר תלמידים ערבים יעמדו בדרישות הקבלה לאוניברסיטאות. כמו כן, יש מקום לבדוק את שיעורי הקבלה והדחיה של מועמדים ערבים לאוניברסיטאות במטרה ללמוד על הסיבות העקריות לדחיה וכדי להתמודד בהצלחה עם בעיה זו. העלייה ברמת ההשכלה של האוכלוסיה הערבית עדיין אינה מבטיחה כניסתם של ערבים רבים יותר לאוניברסיטאות, כיוון שבמקביל עולה גם מספרם של היהודים הפונים לאוניברסיטאות

והתחרות על המקומות המוגבלים גוברת. שיפור משמעותי בתחום זה יבוא רק אם יפותחו תכניות לעידוד שילובם של ערבים, כולל תכניות קדם אקדמיות שיאפשרו להם להגיע לרמת ההישגים הנדרשת בקבלה לאוניברסיטאות.

2. פיתוח המגזר הערבי.

2.א. מדיניות הקצאת משאבים לרשויות המקומיות במגזר הערבי היתה אחת הדרכים הבולטות לאפליית האוכלוסיה הערבית במשך שנים. לאחרונה ניכרת הכרה גוברת במחויבותן של רשויות השלטון להשוואת ההקצאות על-פי קריטריונים אוניברסליים. בהתחשב בהיקף הפער המצטבר בין יהודים לערבים, הקצאה שוויונית בהווה לא תביא לסגירת הפערים. משום כך, יש לפעול להשקעה מסיבית בישוים ערביים ולהפעיל מדיניות שמטרתה לפתח בהם תיעוש ויזמות. משמעות הדבר הינה האצת הטיפול בתכניות מתאר, פיתוח אזורים תעשייתיים, השקעות של המדינה בתשתית הפיסית וכדומה.

2.ב. למיעוט היחסי של מעסיקים ערבים ומקומות עבודה במגזר הערבי יש משקל נכבד באי-השוויון בסטטוס מקצועי ובהכנסות בין יהודים לערבים. ישנה, אם כן, חשיבות רבה ביותר לטיפוח יזמות שתביא ליצירת בסיס רחב של מעסיקים וארגונים ערבים.

2.ב.1. מומלץ להקים ברשויות המקומיות יחידות לטיפול ביזמות. יחידות אלה ירכזו מידע ויפעלו להקמת קרן לעידוד יזמות. הקרן תוקם בעזרת משאבי מדינה ומשאבי הרשות ותנוהל במשותף. פעילות זו אמורה להתיחס לצרכיו של כל ישוב כדי לנצל יתרונות יחודיים לפיתוח הזדמנויות תעסוקה ומקורות הכנסה.

2.ב.2. יש צורך בפעילות אינטנסיבית של העברת מידע, הדרכה וליווי יזמות חדשה. יש צורך לפתח מרכזי טיפוח בדומה לדגם של מט"י (מרכז טיפוח יזמות), שיתאימו למגזר הערבי, ולמקמם בישוים הערביים עצמם. כמו כן, יש להקים חממות לייזום עסקים. כיום ישנן 22 חממות מעין אלה במגזר היהודי אך אף לא אחת בישוים ערבי.

2.ג. המגזר הציבורי הינו המעסיק המרכזי במגזר הערבי, במיוחד בתחום של משלחי-יד פרופסיונליים ומקצועות צוארון לבן. גם תחום זה אופיין בהקצאה בלתי שוויונית של תקנים בהשוואה לישוים יהודיים. הקצאה גדולה יותר של משאבים ותקנים במגזר הציבורי תשפר את רמת השירותים במגזר הערבי, יצור מקומות עבודה והזדמנויות קידום במיוחד לבעלי השכלה גבוהה בקרב האוכלוסיה הערבית.

3. פתיחת שוק העבודה הערבי.

3.א. למעט מקרים בודדים, קיימת בישראל "תקרת זכוכית" שבפועל מונעת מערבים תפקידי ניהול, הכרוכים בהפעלת סמכות על יהודים ועל החלטות המשפיעות על יהודים. שילובם של הערבים כאזרחים מלאים בחברה הישראלית מחייבת ניפוץ "תקרת זכוכית" זו. פעולה זו דורשת, כפי שנטען בראשית הדיון, שינוי המערכת הנורמטיבית וכן פעילות בתחום המשפט ויחסי עבודה. עקב הבולטות הרבה של השלטון המרכזי בישראל, אין ספק כי ניתוח "תקרת הזכוכית" במשרדי הממשלה תחילה יהווה סלילת דרך לקראת שוויון חברתי-כלכלי של יהודים וערבים.

3.ב. יש צורך בבדיקת החוק הקיים בישראל בנושא אפליה על בסיס דת והשתיכות אתנית. במיוחד יש להעמיד לבחינה משפטית את השימוש הנרחב שעושים מעסיקים ב"שיקולי בטחון" בקבלת

עובדים ובקידומם. בהקשר זה, יתכן מאד כי לעובדים ערבים, המרגישים כי נפגעו מיחס מפלה, לא יהיו המשאבים או הנכונות להתמודד בבית המשפט מול מעסיק יהודי. חשוב, אם כן, כי פעולה זו תעשה על-ידי גוף ציבורי בכדי לקבוע נורמות פעולה חדשות בתחום העבודה.

ג.3. יש לפעול לביטול התקנה של "העדפה מקומית" בלשכות תעסוקה אזוריות. מאחר שרוב הזדמנויות העבודה וכמעט כל לשכות התעסוקה מצויות בישובים יהודיים, הרי שהתקנה מקנה ליהודים עדיפות ברורה, ביחוד כאשר המשק במצב של האטת הפעילות הכלכלית. ביטול התקנה יאפשר נגישות שוויונית של יהודים וערבים למקומות עבודה.

ד.3. רק במקרים מעטים הצליחו ערבים להשתלב בעמדות תעסוקתיות בכירות מחוץ למגזר הערבי (למשל ברפואה, במשפט ופחות מכך באקדמיה). מספרן הקטן של ההצלחות אינו משקף את הפוטנציאל הטמון באוכלוסיה הערבית בישראל. כדי להביא פוטנציאל זה לידי מימוש יש להרחיב את ההזדמנויות עבור משכילים ערבים בעזרת מדיניות מכוונת. בראש ובראשונה, יש לשלב ערבים בעלי השכלה וכישורים מתאימים במשרדי הממשלה ובמוסדות ציבור בתפקידים שתחום טיפולם אינו מוגבל למגזר הערבי.

ה.3. דגש מיוחד צריך לשים על הכשרת ערבים לתפקידי ניהול, במטרה להביא לשילובם בצמתים של קבלת החלטות. במקרים רבים, מציאת עבודה בתפקידים מתגמלים יותר מתאפשרת בעזרת רשתות חברתיות. לשילוב ערבים בתפקידים בכירים ובעמדות מפתח יהיה, אם כן, ערך מוסף של העשרה וגיוון רשתות המידע. שילובם יכול להשפיע על החלטות של העסקה וקידום ולהקל על עובדים ערבים נוספים להשתלב במשרות, שקודם לכן לא היו נגישות לאוכלוסיה הערבית.

ו.3. לבסוף, יש לקחת בחשבון כי יכולת התחרות של ערבים עם יהודים, גם כאשר מופעלים קריטריונים אוניברסליים, הינה מוגבלת בעקבות שנים של פערים בהשקעה בהון אנושי ובאיכות החיים. יש צורך, אם כן, בהפעלת מדיניות מתקנת ביחס לערבים (נוסח affirmative action), לתקופת זמן מוגדרת. משמעות הדבר, שגם אם לא תהיה אפליה כלפי עובדים ערבים, עדיין יישמר יתרון של היהודים בשוק העבודה. כדי למתן את הפער, יש צורך בחקיקה מתאימה ובהקמת מסגרת ממשלתית שתטפל ביישום מדיניות מפצה. עיקר המדיניות הינו מתן עדיפות לערבים בעלי כישורים מתאימים בתעסוקות ובמפעלים, שבהם אין יצוג הולם לאוכלוסיה הערבית של ישראל.

מקורות

אלחאג', מאג'ד (1988), האקדמאים הערבים בישראל: מאפיינים מרכזיים, פוטנציאל בוגרים ומצב תעסוקה". עמ' 9-22 בתוך מאג'ד אלחאג' (עורך), **מצוקת התעסוקה בקרב האקדמאים הערבים בישראל**. אוניברסיטת חיפה: המרכז היהודי-ערבי.

אלחאג', מאג'ד (בקרוב יראה אור), **חינוך, העצמה ושליטה: ערביי ישראל**, ירושלים: הוצאת מאגנס ומכון פלורסהיימר.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1971), **שנתון סטטיסטי לישראל 1971**, מס' 21, ירושלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1977), **שנתון סטטיסטי לישראל 1976**, מס' 27, ירושלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1982), **שנתון סטטיסטי לישראל 1981**, מס' 32, ירושלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1992), **שנתון סטטיסטי לישראל 1991**, מס' 42, ירושלים.

הנדלס, יהושע ואניטה גריפל (1988), **מאפייני עובדי צוארון כחול בענפים נבחרים**, תל אביב: המכון למחקר כלכלי חברתי.

טיירי, א' (1981), סטטוס תעסוקתי סוציו-כלכלי בחברה הישראלית "מגמות כ"ז (1): 10-29.

ידיעות אחרונות, 6 במאי, 1991.

משרד העלייה והקליטה (1992), **דו"ח על העלייה מבר"מ** (משוכפל), ירושלים.

סיכוי (1992), **דו"ח על קליטת ערבים במשרות בכירות** (משוכפל), ירושלים.

עזאזיה, אסעד (1992), **השלכות העלייה מבר"מ על הישובים הערביים**, הרצאה בכנס שאורגן על ידי המרכז היהודי-ערבי באוניברסיטת חיפה בנושא: **השלכות העלייה היהודית מבר"מ על המגזר הערבי בישראל**. (פברואר 1992).

Dar, Yoel (1987), U.S. Scholarship Programme Sought for Arab Students, **Jerusalem Post**, 20 September, 1987.

Haidar, Aziz (1990), **Social Welfare for Israel's Arab Population**, Boulder, San Francisco and London: Westview Press.

Lewin-Epstein, Noah (1989), Labor Market Position and Antagonism Toward Arabs in Israel, **Research in Inequality and Social Conflict** Vol 1: 165-191.

Lewin-Epstein, Noah and Moshe Semyonov (1993), **The Arab Minority in Israel's Economy: Patterns of Ethnic Inequality**, Boulder, Colorado: Westview Press.

Smootha, Sami (1992), **Arabs and Jews in Israel** (vol. 2), Boulder, Colorado: Westview Press.

Wolkinson, B.W. (1989), **Equal Employment Opportunities for Israel Arab Citizens**, Golda Meir Institute for Social and Labor Research, Tel-Aviv University (Discussion paper 48).

פרסומים של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

- * מגמות בתפרוסת האוכלוסיה הערבית בישראל, עמירם גונן וראסם חמאיסי, ירושלים 1992.
- * מרכזי פיתוח חבליים משותפים לישובים יהודים וערבים בישראל, עמירם גונן וראסם חמאיסי ירושלים, 1992.
- לקראת בסיס חבלי לפיתוח וניהול הישובים הערבים בישראל, ראסם חמאיסי, ירושלים, 1993.
- * מתכנון מגביל לתכנון מפתח בישובים הערביים בישראל, ראסם חמאיסי, ירושלים, 1993
- * לקראת מדיניות של מוקדי עיור לאוכלוסיה הערבית בישראל, עמירם גונן וראסם חמאיסי, ירושלים, 1993
- * הערבים בישראל בעקבות כנון השלום, עמירם גונן וראסם חמאיסי, ירושלים 1993.
- עידוד היזמות בישובים הערבים בישראל, דן צ'מנסקי וראסם חמאיסי, ירושלים 1993.

* יצא לאור גם בשפה האנגלית